

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op Internet:
www.vrouwengeschiedenis.nl

Redactie

Marguérîte Corporaal
Annelies de Jeu (eindredactie)
Eva Midden
Mariken Schuur (hoofdreductie)
Madelon Stokman (eindredactie)
Mieke de Vos

Redactieadres

Mariken Schuur
RUG/Faculteit der Letteren
Postbus 716
9700 AS Groningen
E-mail: marikenschuur@hotmail.com;
m.l.schuur@let.rug.nl
050-3637752 (werk); 050-3115286 (privé)

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl
Voor privé-persoon bedraagt de contributie € 25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder € 700,- p.m.): € 20,- per jaar (studentid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.
Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* € 20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.
U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-gironummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: Sjoerd van Boxtel,
e-mail: teriferi@hotmail.com

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

• voorzitter: **drs. Marieke Hellevoort**
Tel. 030-2944284, e-mail: ama.hai@net.hcc.nl
• 1e secretaris: **drs. Eveline Buchheim**
Tel. 030-2341846,
e-mail: e.buchheim@oorlogsdoc.knaw.nl
• 2e secretaris: **drs. Annette Mevis**
Tel. 020-6654780, e-mail: a.mevis@iiaiv.nl
• Penningmeester: **drs. Marloes Hülsken**
Tel. 024-3612826 (w), 024-3609927 (p)
e-mail: M.Hulsken@let.kun.nl
• **drs. Sjoerd van Boxtel**
Tel. 024-3236767,
e-mail: teriferi@hotmail.com
• **drs. Marloes Schoonheim**
Tel. 024-3611811,
e-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

drs. Marloes Schoonheim
Postbus 9103
6500 HD Nijmegen
Tel. 024-3611811
E-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl
Internet: www.arts.unimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html

ISSN 1382-3914

Lay-out:

Marieke Bausch
Bausch Graphic Design

Druk:

Zet & Print, Naarden

Distributie:

Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)

Foto omslag:

Dans van Rahim Karimi. Bron:
<http://www.aline.se/konstnarligt/konstnarligt.htm>

SOCIALE GESCHIEDENIS

- Het Leger des Heils
Fia Dieteren 3

NATUURWETENSCHAP

- Het einde van het Damesfysica
Dorothee Sturkenboom 6

TIJDSCHRIFTEN

- Van zeep tot soap
Marloes Hülsken 9

MIDDEN OOSTEN

- Vrouwenemancipatie in Iran
Forough Nayeri 11

POËZIE

- Verleidelijke en intellectuele passie
Hester Vons 14

VERSLAG

- Over tijdschriften gesproken
Mieke de Vos 18

RECENSIE

- Feministische leidsvrouw
Anneke Ribberink 19

KUNSTGESCHIEDENIS

- Succesvolle vrouwelijke kunsthistorici
Yvette Marcus-Groot 20

RECENSIE

- Theetantes of blauwkousen?
Klaartje Groot 23

HANDBOEK

- Biografisch Woordenboek Nederland
Mineke Bosch 24

INTERVIEW

- Digitaal Vrouwenlexicon Nederland
Annelies de Jeu 26

ONDER DE LOEP

28

SERVICE

29

VERS VAN DE PERS

30

SVVT

31

Onder historicae

De grootste Nederlander

In deze *Historica* doet Mineke Bosch een oproep aan de lezers om een biografie van een vrouw voor het *Biografisch Woordenboek van Nederland (BWN)* voor zijn of haar rekening te nemen. De bedoeling is namelijk dat het aankomende deel van het BWN meer vrouwen zal bevatten dan het vorige. In het laatst uitgekomen deel in 2001 bedroeg het aantal lemma's van vrouwen slechts 18,5%. Ik had in deze 'Onder Historicae' graag eenzelfde oproep willen doen voor de KRO-verkiezing van 'De Grootste Nederlander Aller Tijden', ware het niet dat de mogelijkheid om hiervoor mensen te nomineren is afgelopen in mei. Desondanks lijkt mij enige aandacht voor dit project op zijn plaats. Op 11 oktober maakt de KRO in een avondvullend programma de top 100 van 'Grote Nederlanders' bekend. Deze honderd mensen zijn uitverkoren door het Nederlandse volk via een nominatielijst, waarop 200 namen prijken. De nominatielijst is gemaakt door een commissie onder leiding van Herman Pleij op basis van lijsten van 'adviseurs', afkomstig uit allerlei vakgebieden. De lijst was echter niet definitief; iedere Nederlander had de mogelijkheid zijn of haar eigen favoriet toe te voegen. Ik was erg blij dat dit kon, want met het aandeel van vrouwen op de nominatielijst was het nog triester gesteld dan bij het *BWN*: van de 200 mensen waren er slechts 29 vrouw, wat neerkomt op 14,5%. Kennelijk zijn er maar heel weinig vrouwen die het predikaat 'Grote Nederlander' verdienen. Als ik naar de vrouwen op de lijst kijk staan daar een aantal voor de hand liggende namen op, zoals Joke Smit, Aletta Jacobs en Annie Schmidt, maar er ontbreken toch ook wel een paar. Wat bijvoorbeeld te denken van Corry Tendeloo (1897-1956)? Aan dit gedreven PvdA-Tweede Kamerlid hebben we niet alleen te danken dat de gehuwde vrouw handelingsbekwaam werd. Ook werd in 1956 een motie van haar hand aangenomen, waarin de regering werd verzocht het ontslaggebod voor huwende ambtenaresen op te heffen. Laten we hopen dat op de lijst die 11 oktober wordt gepresenteerd een respectabel aantal vrouwen is overgebleven. Daarna hebben we namelijk de mogelijkheid de top 10 samen te stellen. En daar moeten zeker vrouwen in voorkomen!

Mariken Schuur

Celestine en haar zusters

Reddingswerk van het Leger de Heils in Nederland (1890-1900)

Het Leger des Heils zorgt al meer dan een eeuw voor de opvang van de sociaal zwakkeren in de Nederlandse samenleving. Toch is er in de sociale geschiedschrijving vrijwel geen aandacht besteed aan deze organisatie en haar werk. Ook vrouwenhistorici hebben het Leger over het hoofd gezien; dat is opmerkelijk, enerzijds omdat vrouwen in deze organisatie vanaf het begin een vooraanstaande positie hebben ingenomen en anderzijds omdat het Reddingswerk – de zorg voor ongehuwde moeders en prostituees – vanaf de jaren 1890 een belangrijk onderdeel vormt van het maatschappelijke werk van het Leger. Met dit artikel over het Reddingswerk voor en door vrouwen maak ik een begin met de plaatsbepaling van het sociale werk van het Leger des Heils in Nederland.

Op 4 april 1894 opende het eerste Reddingshuis van het Leger des Heils zijn poorten. Een dame in Hillergersberg liet haar huis en tuin na aan het Leger des Heils, dat

besloot hier een Reddingshuis te vestigen. In het pand was ruimte voor twaalf à veertien meisjes met hun kinderen. In de jaren daarna zou het Leger in Amsterdam en Den Haag voor soortgelijke opvang zorgen. Voor het Amsterdamse huis op

Prinsengracht 866 was er weer een vrouwelijke geldschietster; zij nam de huur van het pand voor het eerste jaar op zich. De opnamecapaciteit groeide gestaag. In de zomer van 1896 kon het leger met voldoening constateren dat er sinds de opening van het eerste opvanghuis 'reeds 130 meisjes geholpen' waren.

Celestines stage

Het initiatief tot de oprichting van Reddingshuizen werd genomen in 1893 en is voor een belangrijk deel het werk geweest van Celestine Oliphant-Schoch (geboren in 1863), de echtgenote van W.E. Oliphant. Samen hadden zij vanaf november 1891 de leiding over het Nederlandse leger.

Celestine was opgegroeid in een welgestelde Nederlandse familie. Haar vader had ontslag genomen uit de militaire dienst om zijn religieuze roeping te kunnen volgen. In de jaren tachtig maakte hij met Celestine en een jonge-

re zuster een reis naar Engeland. Daar ontmoetten zij William Booth, de oprichter van het Salvation Army en diens vrouw Catherine. Ook haar moeder en jongere zusjes zouden het Engelse leger bezoeken.

Terug in Nederland legden Celestines ouders in 1887 de basis voor de vestiging van de Nederlandse afdeling van het Leger. De dochters fungeerden in de begintijd als tolk voor de Engelse soldaten, die naar Nederland kwamen. Een taak waarop zij door hun opleiding – de meisjes Schoch hadden van hun gouvernantes vier talen geleerd – goed waren voorbereid.

In diezelfde tijd volgden de dochters Schoch de officiersopleiding in Engeland. Celestine bezocht als 22-jarige de kweekschool in Liverpool en Clapton en werd vervolgens gestationeerd in Winchester, Stratfort en Northampton. Ook deed zij *slumwerk*, de aanduiding van het Leger voor sociaal werk in de achterbuurten, en middernachtwerk onder 'gevallen vrouwen'.

Tijdens haar verblijf in Engeland maakte Celestine kennis met Josephine Butler, internationaal bekend strijdster tegen de reglementering van de prostitutie en goed bevriend met de familie Booth. In 1885 hadden Butler en de Booths actie gevoerd tegen de 'handel in blanke slavinnen', die ook in de Nederlandse pers veel aandacht had gekregen. Celestine schrijft in haar *Herinneringen*: "Mevrouw Josephine Butler heb ik ook menigmaal ontmoet; als jonge luitennante in het korps Winchester ben ik meermalen bij haar aan huis geweest (...) en altijd vond ik haar bezig om tegen de prostitutie te velde te trekken."

Privé en openbaar waren in het leven van de meeste legerofficieren nauw met elkaar verbonden. Dat gold ook voor Celestine en haar zusters; zij trouwden allemaal met vooraanstaande legerofficieren. Celestine ontmoette W.E. Oliphant tijdens de Engelse stage. In 1890 zegende Generaal Booth samen met zijn echtgenote hun huwelijk in. In de daaropvolgende jaren werden de Oliphants uitgezonden naar steeds weer andere landen. Hun dochtertje bleef dan in Londen. In november 1891 plaatste Generaal Booth het echtpaar Oliphant-Schoch aan de leiding van het Nederlandse leger.

Sociaal werk

Juist in die tijd – omstreeks 1890 – begon het sociale werk een steeds belangrijker en officiëler deel te vormen van de activiteiten van het *Salvation Army*, die in 1867 begonnen was als een evangelisatiebeweging. Als richtlijn voor het sociale werk diende

Celestine Oliphant-Schoch.

Bron: *De wijde wereld*. Archief Leger des Heils, Utrechts Archief.

In *Darkest England and the way out* uit 1890, waarin Generaal Booth de schrijvende omstandigheden beschreef waarin veel Engelse mannen, vrouwen en kinderen leefden. In dit boek maakte hij een blauwdruk voor het sociale werk dat verbetering moest brengen. Opvallend is de duidelijke scheiding die hij maakte tussen maatschappelijk werk onder mannen enerzijds en onder vrouwen en kinderen anderzijds, een scheiding die in Nederland werd overgenomen.

In de strenge winter van 1890-1891 kwam het sociale werk van het Leger des Heils in Nederland goed op gang. Er werden toevluchtsoorden in de grote steden geopend. Daar konden daklozen een maaltijd krijgen en voor sommigen was er een slaapplek. Volgens Booth dienden er naast dit *slumwerk* ook landkolonies gesticht te worden voor de opvang van ex-gedetineerden en reddingshuizen voor vrouwen. Onder het bewind van het echtpaar Oliphant-Schoch kwamen deze projecten in Nederland van de grond.

Celestine benadrukte steeds dat ze niet blij was met de detachering in Nederland. Er waren hier zoveel men-

sen die haar van vroeger kenden; dat maakte haar meer gevoelig voor de aanvallen – vooral van Christelijke zijde – waaraan het Leger vanaf het begin bloot stond. Anderzijds had haar achtergrond ook voordelen. Celestine had van huis uit zeer goede contacten in kringen van welgestelde Nederlanders. Zo was haar zus Cornelia goed bevriend met de dochter van minister Hartsen en bezocht Willemien de deftige kostschool van de dames Kerling in Amsterdam. Deze goede sociale contacten zullen van belang geweest zijn voor de fondsenwerving.

Ook op persoonlijk vlak waren er lichtpuntjes tijdens het Nederlandse verblijf. Celestine kon rekenen op de steun van goede vrienden, die ook de zorg voor haar dochttertje op zich namen. Een bijzondere plaats nam daarbij in de schrijfster Louise Stratenus, door Celestine in haar herinneringen aangeduid als “een lieve vriendin, Freule S”.

In het Reddingshuis

Het Leger was niet de eerste organisatie die opvang voor ongehuwde moeders bood, maar onderscheidde zich

van bestaande verenigingen door niet te vragen naar religieuze achtergrond en geen kostgeld te rekenen. De kosten voor verblijf en onderhoud van de vrouwen en hun kinderen moesten uit collectes en verkoop van zelfgemaakte producten gedekt worden.

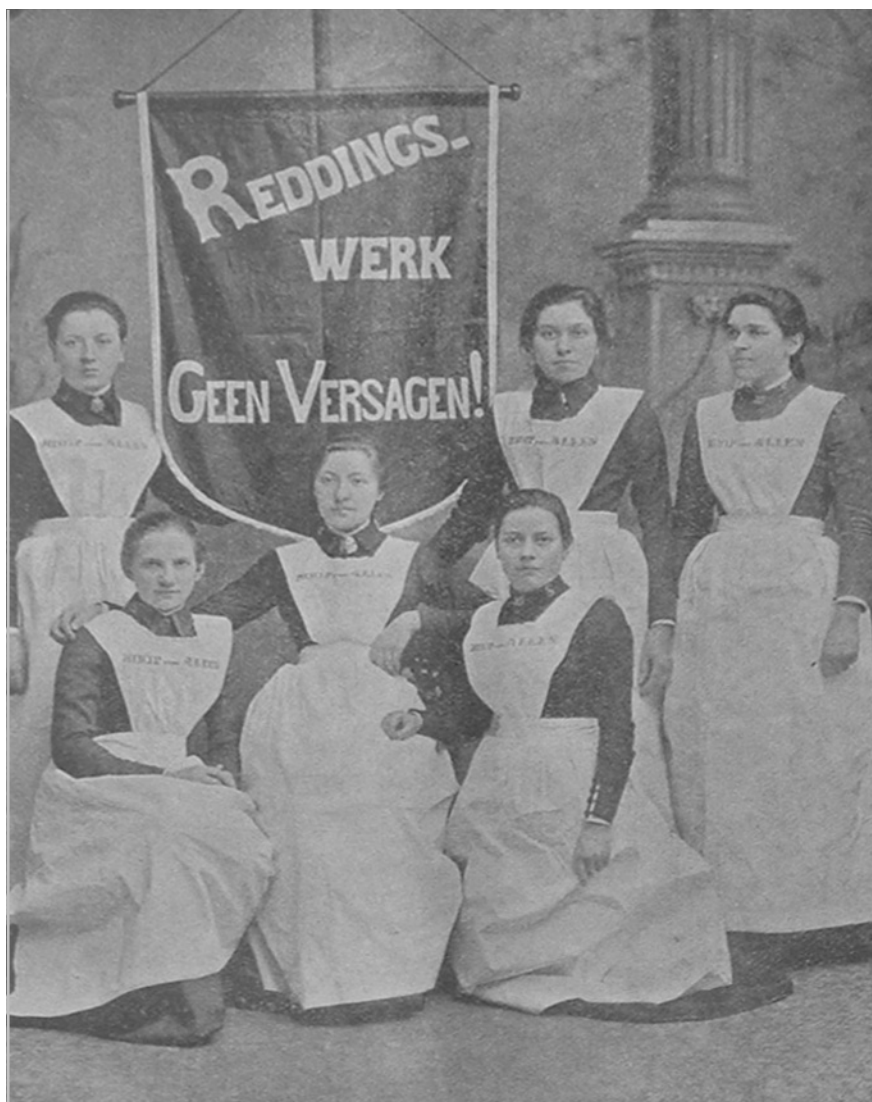
In het huis verbleven de vrouwen een aantal maanden. Waarschijnlijk was een aantal van hen nog niet bevallen op het moment van binnenkomst (in opvanghuizen van andere organisaties werden zwangere vrouwen soms niet opgenomen). Gedurende hun verblijf in het huis hadden de vrouwen een strak dagritme van werken en contemplatie. Veel tijd was er voor het vervaardigen van naaiwerk, dat verkocht werd om een bijdrage aan het onderhoud te leveren. Onder het werk konden de officieren door gebeden, gezangen en voorlezingen geestelijk voedsel toedienen.

Door de vrouwen zelf in hun onderhoud te laten voorzien wilde het leger zich ook nadrukkelijk distantiëren van filantropie. ‘Philantropen’ werden in bladen als de *Oorlogskreet*, de voorloper van de *Strijdkreet*, afgeschilderd als rijke burgers die van een afstand de armen wat geld toewierpen zonder zich verder om hun welzijn te bekommeren. Na enkele maanden werd er voor de meisjes een betrekking als dienstbode gezocht; wat dat betreft lijkt het beleid van het Leger op dat van andere opvangorganisaties. Probleem was dat de meisjes in de betrekkingen vaak niet genoeg verdienden om het kostgeld voor hun kinderen, die in pleeggezinnen werden ondergebracht, te betalen en dan vaak noodgedwongen ‘het verkeerde leven’ weer ingingen. Daarom werd er in 1905 een Kinderhuis opgericht.

Officieren

Om de afstand tot degenen voor wie men zorgde zo klein mogelijk te houden gingen de slumzusters wonen in de achterbuurten en woonden de officieren zelf ook in het Reddingshuis. Onder het motto: goed voorbeeld doet goed volgen. De officieren kregen kost en inwoning maar geen salaris, omdat de kas dat niet toeliet.

Ook om andere redenen was de afstand tussen de vrouwelijke officieren en de gevallen vrouwen in de huizen van het Leger waarschijnlijk minder groot dan in die van andere organisaties. Op de eerste plaats waren de officieren, evenals de meisjes die werden opgevangen, tamelijk jong. De officieren die in de jaren 1894-1896 in het Rotterdamse en Amsterdamse Reddingshuis werkten, waren meestal in de twintig. Ook wat betreft hun sociale achtergrond stonden de officieren niet zo ver af van de vrouwen voor wie zij zorgden. Althans die indruk krijg je uit de opmerking van Adjudante Bondam, die de dagelijkse leiding had over het reddingswerk eerst in Rotterdam en later in Amsterdam: “Onze meisjes allen beziel met hetzelfde edele doel, behooren niet allen

Bron: *De wijde wereld*. Archief Leger des Heils, Utrechts Archief.

tot de geleerden dezer wereld.” Reacties van buitenstaanders bevestigden dit. Zo meldde *De Amsterdammer* dat “de toekomstige verplegers en verpleegsters onzer uit vele wonden bloedende maatschappij voor het merendeel gerekruteerd worden uit loopjongens, dagmeisjes, naaimeisjes enz., die na de lagere school geen onderwijs meer genoten hebben en onder wie er zijn, die dikwijls niet eens goed kunnen schrijven”.

Deze jonge officieren hadden wel de Kweekschool van het Leger doorlopen. In de beginjaren moesten Nederlandse Kadetten voor hun officiersopleiding naar Engeland; dat was voor de meesten een te hoge drempel. Dat veranderde toen in 1893 de Amsterdamse Kweekschool voor Vrouwelijke Officieren haar poorten opende. Hier was plaats voor 30 Kadetten. De opleiding duurde enkele maanden. In de ochtend waren er bidstonden en lessen in vakken als rekenen; de namiddag was gereserveerd voor huisbezoek. Het lesprogramma van de Kweekschool voor Mannelijke Officieren kende een soortgelijke indeling. Deze scholing lijkt nu wel heel beperkt, maar werd opgezet nog voordat er in Nederland een beroepsopleiding voor maatschappelijk werk bestond.

Ook uitstraling was een belangrijk element in de presentatie van het Leger, getuige hun uniformen. De officieren die in de opvang werkten waren herkenbaar aan hun witte schorten; vaak voorzien van een toepasselijk motto. Bij de Amsterdamse zusters stond op de boezelaars geborduurd: Hoop voor allen.

Waarschijnlijk had de doorsnee officier minder opleiding gehad dan de gezusters Schoch. Ook een aantal van de vrouwen die rechtstreeks onder de legerleiding werkten, had een gedegen vooropleiding. Tot dezen behoort de eerder genoemde Adjudante Alida Bondam. Bondams ontwikkeling van meisje uit de kleine burgerij, via onderwijzeressenopleiding tot redactrice van de *Oorlogskreet* en leidster van de Reddingshuizen toont een sterke gelijkheid met de ontwikkeling die veel vrouwen uit de eerste feministische golf doormaakten.

De gelijkheid tussen het werk van het Leger en eigen doelstellingen is door een aantal tijdgenoten onderkend. Een aantal vrouwen – en mannen – uit andere sociale bewegingen in de jaren 1890 had sympathie voor het werk van het Leger en werden lid van de Hulpvereniging.

De Hulpvereniging

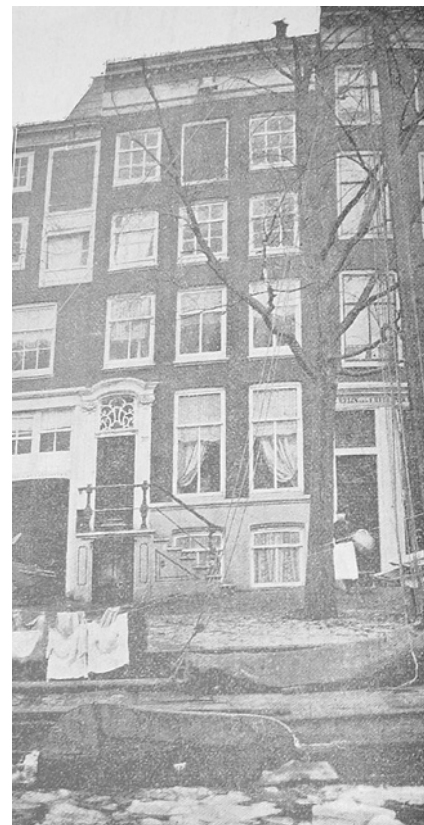
De Hulpvereniging was een organisatie van personen die het werk van het Leger des Heils wilden ondersteunen, maar vanwege hun positie – als dominee bijvoorbeeld – of vanwege bezwaren tegen de werkwijze van het leger – bijvoorbeeld de luidruchtige stijl – niet wilden toetreden. Deze sympathisanten gaven jaarlijks een financiële bijdrage

van enkele guldens en steunden het Leger door gebed en door hun invloed in media en politiek. In ruil daarvoor ontvingen zij uitnodigingen voor bijvoorbeeld de meeting van 30 maart 1895 waar Generaal Booth sprak. Met de uitnodigingskaart kregen de leden van de Hulpvereniging een klein insigne, een S op een rood lintje, zodat elke heilsoldaat de sympathisant kon herkennen. Het Leger deed ook een beroep op de Hulpvereniging voor het verzorgen van logeersadressen, voor de vele officieren van deze internationale organisatie die ons land bezochten.

In het archief van het Leger des Heils heb ik geen ledenlijsten van deze vereniging kunnen vinden, maar het is duidelijk dat Louise Stratenus, de vriendin van Celestine die voor haar dochtertje zorgde en Louises vriendin Catharina Alberdingk Thijm lid waren van de Hulpvereniging, evenals de bekende dominee Adema van Scheltema. Ik vermoed dat ook de toentertijd bekende feministe Nellie van Kol lid was van de Hulpvereniging. Nellie zou in 1908 alsnog officieel lid van het Leger worden, maar in de jaren daarvoor steunde ze het leger door bijvoorbeeld haar huis open te stellen als logeersadres voor bijvoorbeeld Catherine Booth-Clibborn, de oudste dochter van de oprichters.

Plaatsbepaling

Het sociale werk onder vrouwen en de ideeën van het Leger des Heils over de maatschappelijke positie van vrouwen vertonen duidelijke raakvlakken met wat in de vrouwenbeweging in die tijd leefde. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat de legertop nauwe banden had met bijvoorbeeld de beweging tegen de prostitutie van Josephine Butler. Ook in Nederland werkte het Leger des Heils samen met de prostitutiebestrijdingsbeweging van Dr. H. Pierson. De verslaggeving van deze bijeenkomsten door het leger is soms opvallend feministisch, getuige het volgende citaat: “Zij staat gelijk met den man in de oogen van God en toch weigert Nederland dit aan te nemen in zijne wetten [...]. Indien de vrouwen de haar toekomende rechten bezaten, dan zouden zij de prostitutie uit ons land verdrijven.” Ook in andere opzichten was het standpunt van het Leger feministisch te noemen. Het bepleitte bijvoorbeeld het recht voor

Reddingshuis aan de Prinsengracht in Amsterdam. Bron: *De wijde wereld*. Archief Leger des Heils, Utrechts Archief.

vrouwen om te preken.

Van de andere kant diende de vrouw – ook als zij zelf officier was – wel haar echtgenoot te volgen. Een vrouwelijke officier diende – evenals een mannelijke officier – toestemming te vragen voor haar huwelijk en mocht in ieder geval niet trouwen met een man die lager in de hiërarchie stond dan zijzelf. Trouwde zij met een officier dan betekende dat niet het einde van haar werkzaamheden. Het meest treffende voorbeeld vormden de dochters van Generaal Booth. De gezusters Booth bleven ook na hun huwelijk hun eigen naam voeren en plaatsten die van hun echtgenoot daarachter. Zover gingen de gezusters Schoch niet, maar door hun huwelijken met vooraanstaande legerofficieren konden ook zij een belangrijke bijdrage leveren aan het sociale werk in hun gebied. Het Reddingswerk van Celestine en haar zusters is daar een treffend voorbeeld van.

Fia Dieteren is docent sociaal-economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en doet onderzoek naar sociale bewegingen in Nederland omstreeks 1900.

Literatuur

- . Het archief van het Leger des Heils, in Het Utrechts Archief [HUA].
- . K. Offenbergh, *Handboek bij de geschiedenis van het Leger des Heils in Nederland* [met dank aan drs. Johan Ringelberg van het Leger des Heils voor het lenen van dit typoscript].
- . Celestine Oliphant-Schoch, *Het Beste voor het Hoogste*. Levensherinneringen. Utrecht, 1933.

Het einde van het Damesfysica

Natuurkundige fascinatie en vrouwelijke sociabiliteit in de negentiende eeuw

Onderzoek naar de eindjaren van een vrouwenvereniging resulteert bijna onvermijdelijk in een lichtelijk deprimerend verhaal over teruglopende ledenaantallen, tekortschietende financiën, interne ruzies en teloorgane idealen. Dat deze zaken in dit artikel over het Natuurkundig Genootschap der Dames in Middelburg (1785-1887) grotendeels ontbreken, mag de lezer misschien op het eerste gezicht geruststellen, maar heeft helaas vooral te maken met het treurige feit dat bijna al het oorspronkelijke archiefmateriaal tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan. Wie desondanks wil proberen een coherente interpretatie te geven van de eindjaren van dit genootschap, waagt zich in zekere zin aan een onmogelijke opdracht en lijkt tot falen gedoemd. Of toch niet? Historica Dorothee Sturkenboom besloot tot het maken van een omtrekkende beweging om via de negentiende-eeuwse context de veranderende relatie tussen vrouwen, natuurwetenschap en sociabiliteit in Middelburg beter in beeld te krijgen.

*Jeys van der Feen-Ackermans (1812-1897), een van de oudste leden van het Damesfysica, achterklein-
dochter van de Middelburgse astronoom Jan de Munck (1687-1768), voormalig presidente van de
Zeeuwse Dorcas en directrice van de Nieuwe Schouwburg in Middelburg.*

Het Natuurkundig Genootschap der Dames in Middelburg (1785-1887) is – naar het zich nu laat aanzien – de eerste natuurwetenschappelijke organisatie voor vrouwen in de westerse wereld geweest. Het is daarom niet moeilijk te begrijpen dat dit unieke genootschap een zeldzame aantrekkingskracht uitoefent op historici met een interesse in vrouwen en/of de natuurwetenschap. Tot nu toe hebben zij vooral gepubliceerd over de beginjaren van dit genootschap, met fascinerende inkijkjes in het culturele leven van de achttiende eeuw als gevolg. Deze bijdrage presenteert het vervolgverhaal en concentreert zich op de eindjaren van dit genootschap dat in het laatste decennium van zijn bestaan in ernstige problemen kwam.

Symbiotische relatie

Het Natuurkundig Genootschap der Dames, in 1785 met steun van een aantal Middelburgse regenten en predikanten tot stand gekomen, werd in lokale kringen al snel kortweg het Damesfysica genoemd om het te onderscheiden van het Natuurkundig Gezelschap dat reeds eerder door Middelburgse mannen was opgericht. Lange tijd ging de geschiedenis van beide genootschappen gelijk op. Mannen en vrouwen waren afkomstig uit dezelfde aristocratische families, ze gebruikten hetzelfde handboek, ze deelden vanaf 1799 dezelfde vaste docenten die voor hun lessen gebruik maakten van dezelfde collectie instrumenten en ze kwamen bijeen in hetzelfde verenigingslokaal, zij het op verschillende avonden en met een verschillende vergaderfrequentie. Aanvankelijk deelden het dames- en het herengenootschap ook nog dezelfde (mannelijke) voorzitters en penningmeesters. Beide genootschappen droegen het karakter van een typisch achttiende-eeuws genootschap van liefhebbers die bijeenkwamen om zich verder in de studie van de natuur te verdiepen zonder daarbij baanbrekende wetenschappelijke ambities te koesteren.

Toen in 1887 het Damesfysica ontbonden werd, werd het reeds enige tijd door een exclusief vrouwelijk bestuur bestuurd. Kennelijk hadden de dames ergens in de negentiende eeuw de steun van mannelijke bestuurders verloren of van zich afgeschud. Bij de liquidatie werd besloten het resterende vermogen (f 2400,- in obligaties) aan het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te schenken; een beslissing waarmee het noodlijdende Natuurkundig Gezelschap uiteraard niet erg ingenomen was. Dat er inmiddels ook op andere fronten een verwijdering tussen de Middelburgse mannen en vrouwen was opgetreden, bleek toen in oktober 1888 – een klein jaar na de

opheffing van het damesgenootschap – het bestuur van het Natuurkundig Gezelschap voorstelde om vrouwen tot het herengenootschap toe te laten. Het voorstel stuitte op heftig verzet. Dit was des te opvallender omdat het Natuurkundig Gezelschap in die jaren met een nijpend ledentekort kampte, hetgeen voor de secretaris in 1886 nog aanleiding was geweest om het laatste groepje actieve leden te vergelijken met de Spartanen die in 480 voor Christus bij Thermopylae heldhaftig stand hadden gehouden tegen een overweldigende Perzische meerderheid. Waar dergelijke heroïsche mythes van *male bonding* rondwaren, hoeft ons het verzet tegen vrouwelijke toetreding zo'n twee jaar later misschien niet al te zeer te verbazen.

Pas in 1891 zou het bestuur de openstelling voor vrouwen forceren, door het voorstel te agenderen op een avond dat veel leden – inclusief de verklaarde tegenstanders – afwezig waren. Datzelfde jaar zouden zich inderdaad drie vrouwen voor de cursus inschrijven. In 1892 zeiden ze echter alledrie hun lidmaatschap weer op, ons voer voor speculatie gevend over hun ervaringen binnen het herengenootschap! Tot 1898 werden in ieder geval geen nieuwe vrouwen meer lid van het Natuurkundig Gezelschap.

Het heeft er veel van weg dat de mannen en vrouwen van Middelburg, die elkaar in de achttiende eeuw in hun fascinatie voor de natuur hadden gevonden, in de negentiende eeuw uit elkaar gegroeid waren. Wat was er in de tussentijd gebeurd?

Democratisering

Een van de ontwikkelingen die ongetwijfeld een rol heeft gespeeld, is dat het herengenootschap in een vroeger stadium dan het damesgenootschap het pad van de democratisering was ingeslagen en in de tweede helft van de negentiende eeuw een ledenbestand kende waarin de middenklasse duidelijk aanwezig was. De vrouwen lijken daarentegen veel langer vast te hebben gehouden aan het meer besloten en private karakter van hun genootschap. Zij traden in ieder geval nauwelijks met hun genootschap in de openbaarheid en anders dan de heren plaatsten zij geen advertenties in de Middelburgse Courant om nieuwe leden te werven. Kwam dit voort uit elitaire neigingen of achtten zij het simpelweg niet passend om op die manier de aandacht op zich te vestigen? Ook de eerste vermelding van het Damesfysica in het *Zeeuwsch Jaarboekje en de Middelburgsche Naamwyzer* vond pas plaats in 1866, bijna vijftig jaar nadat het herengenootschap in 1818 begon was met deze gratis vorm van publiciteit. Een per toeval bewaard gebleven lijst van de zeventien laatste leden in 1887 wijst dan ook uit dat de laatste damesleden nog steeds in meerderheid uit het lokale patriciaat afkomstig waren en in gemiddelde rijkdom

Albertina Henriëtte Luteijn (1826-1898), de laatste voorzitter van het Damesfysica, die ongehuwd bleef en in haar vrije tijd schilderde en kinderoperettes schreef.

slechts iets lager scoorden dan hun aristocratische voorgangsters uit de achttiende eeuw.

Toch hebben de Middelburgse vrouwen vanaf zeker moment wel geprobeerd de drempel voor hun genootschap te verlagen: in 1865 was de contributie al verminderd tot f 6,- en in 1881-1882 werd deze verder verlaagd tot f 2,50. Ter vergelijking: bij de heren betaalden gewone leden indertijd f 10,- en buitengewone leden f 5,-, terwijl er verder een aangepast tarief van f 3,- bestond voor minder kapitaalkrachtige leden als hulponderwijzers. Daarbij moeten we er rekening mee houden dat de heren wekelijks bijeenkwamen en de dames tweewekelijks. Voor een deel slaagden de Middelburgse dames er overigens wel in een nieuw publiek aan te boren. In 1887 stonden onder anderen de dochter van een boekhandelaar en de dochter van een apotheker op de ledenlijst die in de achttiende eeuw zeker niet door de ballotage zouden zijn gekomen. Ze vormden echter een minderheid en de aanpassing was niet voldoende om het voortbestaan van het damesgenootschap in de snel veranderende tijden te garanderen.

Sociabiliteitsvormen

Het Natuurkundig Genootschap der Dames was niet het enige genootschap dat in de tweede helft van de negentiende eeuw in de problemen kwam. Felix Meritis in Amsterdam, opgericht in 1777 en opgeheven in 1889, is een ander bekend voorbeeld. In de achttiende eeuw opgerichte genootschappen ondervonden in toenemende mate concurrentie van nieuwe verenigingsvormen. Er vond een verschuiving van sociabiliteit plaats: van meer gesloten naar meer open, van strakker geregle-

menteerd naar losser georganiseerd, van intellectuele naar sociale en politieke activiteiten, van liefhebbers naar beroepsbeoefenaren, van hogere burgerij naar middenklasse.

Het is daarom terecht de vraag te stellen of we het einde van het Middelburgse Damesfysica wel in seksetermen moeten proberen te verklaren. Als ook andere genootschappen het in die tijd moeilijk kregen, waarom zou het dan een speciale verklaring behoeven? Het antwoord ligt in de constatering dat dezelfde ontwikkelingen veelal een ander effect sorteren voor mannen en vrouwen. We zien dat aan het Natuurkundig Gezelschap van de Middelburgse heren, dat er in de negentiende eeuw beter in slaagde zich aan de veranderende omstandigheden aan te passen en tot op de dag van vandaag is blijven voortbestaan.

Onderwijs

Een van de ontwikkelingen die op paradoxale wijze het voortbestaan van het Natuurkundig Genootschap der Dames heeft ondergraven, is de verbetering van het negentiende-eeuwse onderwijs geweest. Het gebrekkige natuuronderwijs aan de jeugd was voor de leden van het eerste uur een belangrijke legitimatiegrond om zelf kennis op dat terrein te verwerven en aan hun kinderen door te geven. Op achttiende-eeuwse scholen werden de natuurwetenschappen nauwelijks onderwezen en ook op de universiteiten hadden zij indertijd slechts een positie in de marge. Dat veranderde in de negentiende eeuw. De gymnasia gaven hun verzet tegen de nieuwerwetse vakken op, aan de universiteiten werden aparte bètafaculteiten opgericht en het aantal technische beroepsopleidingen groei-

Elisabeth Neeltje van Benthem Jutting (1844-1926), dochter van een boekhandelaar en een van de 'jongere' leden van het Damesfysica in 1887.

de. Thuisonderwijs, privé-onderricht en genootschapslezingen die voorheen een belangrijke kennisbron waren geweest voor al diegenen die meer over natuurwetten en techniek wilden leren, boetten aan belang in.

Voor vrouwen was het onderwijs aanvankelijk bij deze ontwikkelingen achtergebleven. HBS en universiteit bleven tot 1871 respectievelijk 1872 officieel gesloten voor vrouwen, het gymnasium tot 1880. In de tijd daarvoor bestonden er geen wettelijke eisen voor het meisjesonderwijs, met als gevolg dat inhoud en kwaliteit van het onderricht volledig afhingen van de betrokken gouvernante, kostschoolhoudster of docentes en docenten aan de desbetreffende Franse school. Toen er in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw eindelijk een discussie over het middelbare meisjesonderwijs op gang kwam, spitste die zich toe op de vraag of er een seksespecifiek curriculum ontwikkeld moest worden, en zo ja, welke vakken daarvan deel moesten uitmaken. Terwijl via MMS, HBS en gymnasium steeds meer meisjes onderricht in de exacte vakken kregen, had de onderwijsdiscussie tot gevolg dat deze vakken in toenemende mate een mannelijk imago kregen. Voor de vitaliteit van het Damesfysica zullen dit geen gunstige ontwikkelingen zijn geweest.

Professionalisering

Ondertussen was de wetenschap gaandeweg de negentiende eeuw meer en meer een aangelegenheid geworden voor professionals die aan de universiteit werkzaam waren of daar hun opleiding hadden genoten. De dilettanten (m/v!) die in de vroegmoderne tijd

samen met vooraanstaande academische geleerden hun stempel op de beoefening van de natuurwetenschap hadden gedrukt, werden in de negentiende eeuw naar de marge gedrongen. Een steeds verdergaande professionalisering en institutionalisering van het natuurwetenschappelijk bedrijf maakte het voor amateurs moeilijker om nog een rol van betekenis te spelen. Tegelijkertijd konden vrouwen na de openstelling van het hoger onderwijs wel in kleine aantallen tot de academische wetenschap doordringen en daar na 1900 ook belangrijke bijdragen aan het natuurwetenschappelijk onderzoek leveren. Deze pioniersters als historische opvolgsters te zien van de Middelburgse vrouwen gaat in sommige opzichten misschien te ver, maar zeker is dat beide groepen van natuurwetenschappelijk geïnteresseerde vrouwen elkaar in tijd vrijwel naadloos hebben opgevolgd.

Voor het brede publiek werd de natuur overigens nog steeds via tijdschriften en boeken toegankelijk gemaakt. Door de snelle ontwikkelingen en toenemende specialisatie hadden popularisatoren hier in de negentiende eeuw echter een hardere kluit aan dan in de achttiende. Het darwinisme had bovendien voor een slechte naam bij gelovigen gezorgd. Terwijl in de achttiende eeuw het geloof voor mannen en vrouwen een reden was geweest om zich in Gods wondere natuur te verdiepen, verloor de fysico-theologie in de tweede helft van de negentiende eeuw haar aansluiting met de wetenschappelijke ontwikkelingen. Het christelijk geloof inspireerde nu tot andere activiteiten, zoals zendings- of liefdadigheidswerk.

Georganiseerde liefdadigheid

Liefdadigheid heeft altijd bestaan, maar georganiseerde liefdadigheid buiten de kerkelijke kaders kwam pas in de negentiende eeuw op grote schaal

tot ontwikkeling. Dat vrouwen hierin een belangrijke rol hebben gespeeld en met hun christelijk geïnspireerde zorg een duidelijk zichtbare plaats in de openbare ruimte van de negentiende eeuw innamen, is inmiddels vast komen te staan. In vrouwen tijdschriften werd liefdadigheid gepropageerd als maatschappelijk zinvolle vrijetijdsbesteding buitenshuis, ook voor gehuwde vrouwen wier bezigheden anderszins vooral op hun gezin gericht moesten blijven.

In Middelburg werd al in 1833 de Vereniging Zeeuwsche Dorcas opgericht, genoemd naar de bijbelse Tabitha of Dorcas die ook elders het vrouwelijke icoon werd van plaatselijke armenzorgverenigingen. Toen het Natuurkundig Genootschap der Dames in 1887 werd opgeheven, waren er minstens vijf vrouwelijke charitasverenigingen met tientallen leden in de stad actief. Vrouwen die deel wilden nemen aan het plaatselijke verenigingsleven, waren niet meer aangewezen op het Damesfysica. Met zijn achttiende-eeuwse opvattingen over natuurstudie als aangename, nuttige en vrome bezigheid voor vrouwen paste dit genootschap niet meer in zijn tijd. Bij de opheffing was de gemiddelde leeftijd van de resterende leden 57 jaar. Aan de ontbinding van het Natuurkundig Genootschap der Dames zijn hoogstwaarschijnlijk ook organisatorische problemen en persoonlijke conflicten debet geweest. Maar juist doordat deze gegevens op het microniveau van de lokale geschiedenis grotendeels verloren zijn gegaan, is het eenvoudiger te zien welke maatschappelijke lange termijnontwikkelingen op de achtergrond een rol hebben gespeeld bij de teloorgang van het Middelburgse Damesfysica. Voor een goed begrip van die bredere context was het ontbreken van historisch archiefmateriaal misschien wel een blessing in disguise.

Dorothee Sturkenboom verrichtte in 2000-2001 samen met Margaret Jacob aan de Universiteit van Californië in Los Angeles onderzoek naar het Middelburgse Damesfysica, met steun van de Amerikaanse National Science Foundation (Grant No. 9906044). Haar boek over dit genootschap, getiteld De Elektrieke Kus, verschijnt in oktober 2004 bij Uitgeverij Augustus in Amsterdam. Zie voor haar huidige werkzaamheden: www.stilus.nl/sturkenboom.

Literatuur

- Claudette Baar-De Weerd, 'Het Natuurkundig Genootschap der Dames te Middelburg (1785-1887)', in: *Zeeland* 10 (2001) pp. 81-90.
- Mineke Bosch, 'Kies exact! in historisch perspectief: veranderende visies op meisjesonderwijs en de exacte vakken, 1650-1880', in: *Gewina* 20 (1997) pp. 16-42.
- Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *The rise of caring power*. Amsterdam 1999.
- Margaret Jacob en Dorothee Sturkenboom, 'A women's scientific society in the west: the late eighteenth-century assimilation of science', in: *Isis. International Review devoted to the History of Science and its Cultural Influences* 94 (2003), pp. 216-252.
- Lotte Jensen, "Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt". *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Hilversum 2001.

Van zeep tot soap

Tentoonstelling over geïllustreerde vrouwentijdschriften

Vrouwentijdschriften, je leest ze thuis op de bank, bij de kapper, met vriendinnen, in de supermarkt, op vakantie, in de trein... Voor veel vrouwen is hún vrouwentijdschrift iedere week of maand weer een bron van ontspanning, raadgeving, en vooral een vriendin. Eind april startte in het Permuseum in Amsterdam een tentoonstelling over geïllustreerde vrouwentijdschriften in de Nederlandse samenleving. De tentoonstelling getiteld 'Van zeep tot soap. Continuïteit en verandering in geïllustreerde vrouwentijdschriften' laat zien welke ontwikkelingen vrouwentijdschriften in de twintigste eeuw hebben doorgemaakt en geïnitieerd. De bezoeker wordt meegenomen op een reis door de geschiedenis van het vrouwentijdschrift.

Het Permuseum bezit een grote en diverse collectie vrouwentijdschriften, met zowel hele oude modebladen uit de achttiende eeuw, als radicaal feministische bladen uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw, als de meest recente glossy's. Het is niet de eerste keer dat het Permuseum een tentoonstelling over vrouwentijdschriften organiseert. Speciaal aan 'Van zeep tot soap' is dat nu eens niet de oudste en meest bijzondere centraal staan, maar juist de grote publieksbladen uit de tweede helft van de twintigste eeuw. Hoe hebben *Margriet* en *Libelle* zich ontwikkeld van praktische, sobere in zwart-wit uitgevoerde damesbladen tot moderne *life style magazines*? Hoewel deze publieksbladen enorme oplagen kennen en door een groot deel van de (vrouwelijke) bevolking worden gelezen, is tot nu toe nauwelijks aandacht geschonken aan de impact die ze op hun lezers hebben en hun betekenis voor de Nederlandse samenleving. Sterker nog, vrouwentijdschriften worden door critici vaak niet erg serieus genomen. Ook binnen de persgeschiedenis zijn deze tijdschriften een verwaarloosde categorie. Met het project 'Van zeep tot soap' wil het Permuseum het Nederlandse vrouwentijdschrift de aandacht geven die het verdient.

Rijke geschiedenis

Vrouwenbladen zijn een bijzonder fenomeen. Ze verschijnen in vele soorten en maten en worden in groten getale gelezen. In vrijwel de gehele geschiedenis van het tijdschrift, al vanaf de zeventiende eeuw, hebben bepaalde vormen van vrouwenbladen bestaan. De basis voor de huidige commerciële vrouwentijdschriften werd

eind negentiende, begin twintigste eeuw gelegd. Toen ontwikkelde de pers zich tot een massamedium; in plaats van alleen voor de elite kwamen tijdschriften en kranten steeds meer beschikbaar voor het grote publiek. Met name de middenklassefamilie werd een belangrijke consument van tijdschriften. In de twintigste eeuw kwam het geïllustreerde vrouwentijdschrift tot volle wasdom. De opkomst van de fotografie, van de advertentiemarkt speciaal gericht op vrouwen, en de aantrekkingskracht van 'het beeld' in het algemeen waren hierbij belangrijke aspecten en instrumenten.

Wat is een vrouwentijdschrift?

Vrouwentijdschriften zijn in verschillende typen in te delen. De geïllustreerde vrouwentijdschriften die in de ten-

toonstelling centraal staan bevatten enkele karakteristieken: korte verhalen en vervolgverhalen, artikelen over huishouden, kindverzorg en familierelaties, reportages, recepten, mode en patronen, schoonheid, ingezonden brieven, artikelen over beroemde of koninklijke mensen, wedstrijden, columns en advertenties.

Op de cover van het vrouwentijdschrift staan meestal vrouwegezichten en aankondigingen van artikelen. De meeste vrouwentijdschriften combineren praktische zaken (bijvoorbeeld huisinrichting en carrièreadviezen) met artikelen en columns over relaties, seksualiteit, moederschap, schoonheid, mode en korte fictie. Hierbinnen zijn weer allerlei subgenres te onderscheiden: roddelbladen, *glossy's*, feministische tijdschriften en 'traditioneel' gerichte vrouwenbladen. Deze karakte-

ristieken bepaalden vanaf het begin van de twintigste eeuw tot op dit moment voornamelijk de inhoud van vrouwen-tijdschriften.

Het vrouwentijdschrift is altijd een belangrijke adviseur geweest in praktische huishoudelijke zaken, zoals koken, handwerken en de woning inrichten. Het dringt binnen op het microniveau van het gezin, met onderwerpen die daar aan de orde zijn. Minstens zo belangrijk is de raadgevende functie in levensvragen. Het tijdschrift communiceert met zijn lezers over huwelijk, seksualiteit, opvoeding, werk, gezondheid en het maatschappelijk functioneren van de vrouw.

Wat is er te zien?

Het ontstaan van vrouwenbladen met een grote continuïteit als *Libelle* (1934) en *Margriet* (1938) vormt het startpunt van de tentoonstelling. Aanvankelijk richtten deze bladen zich vooral op dames en was de omvang beperkt en de vormgeving sober. In de jaren dertig en veertig waren tijdschriften en kranten vrijwel de enige vorm van massacommunicatie. Het vrouwentijdschrift was een bron van informatie en vermaak wat betreft recepten, mode en nieuwtjes. Behalve de neutrale, niet-verzuilde vrouwen-tijdschriften verschenen ook vrouwen-tijdschriften met een kleinere oplage, gericht op een specifieke groep vrouwen, zoals *Beatrijs*, *katholiek damesweekblad*.

Na de Tweede Wereldoorlog maakte de Nederlandse samenleving een aantal ingrijpende veranderingsprocessen door. Welvaartsstijging, democratiser-

ring en secularisering zorgden voor ingrijpende veranderingen op het terrein van moraal, huwelijk, seksualiteit, moederschap en gezin.

Met als invalshoek beeldvorming over moederschap, gezin, de positie van de vrouw en seksualiteit wordt op deze tentoonstelling getoond welke positie vrouwenbladen innamen en hoe ze met maatschappelijke ontwikkelingen omgingen. Seksualiteit is lange tijd geen onderwerp in vrouwentijdschriften. In de verzuilde Nederlandse samenleving zijn zaken die met seksualiteit te maken hebben omgeven door geheimzinnigheid en taboes. Halverwege de jaren zestig veranderde dit. Nieuwe geboortebepurende middelen zoals 'de pil' werden na 1965 algemeen en snel aanvaard waardoor gezinsplanning mogelijk werd. Begin jaren zeventig organiseerden vrouwen zich om het recht op abortus, scholing en gelijke lonen te eisen. Machtverschillen tussen mannen en

vrouwen werden verkleind. Er verschenen nieuwe opiniebladen speciaal op vrouwen gericht. *Opzij* is bijvoorbeeld een vrouwenblad dat ontstond tijdens de tweede feministische golf. De tentoonstelling eindigt met vrouwenbladen van nu en een blik op de toekomst. In de huidige vrouwenbladen lijken geen taboes meer te bestaan. Alles kan en mag, niets hoeft. Het vrouwenblad *Viva*, dat zich richt op jonge vrouwen, schrijft bijvoorbeeld expliciet over seksualiteit.

De diversiteit in vrouwentijdschriften lijkt tegenwoordig alleen nog maar toe te nemen. Van de *glossy's* *Elle* en *Cosmopolitan* verschijnen speciale edities voor meisjes. Voor de mediterrane vrouw verschijnt sinds kort het blad *Sen*, en *Opzij* kreeg er onlangs een 'zusje' bij: *Sis*.

En verder

Wie meer wil weten over de tentoonstelling kan surfen naar www.persmuseum.nl. Ook is er een website ingericht met een digitale catalogus van Nederlandse vrouwentijdschriften aanwezig in het Persmuseum, het IISG, en het IIAV:

www.vrouwentijdschriften.nl. De website geeft een gethematiseerd overzicht van titels en vindplaatsen van vrouwentijdschriften. De website zou kunnen uitgroeien tot een platform voor allen die actief zijn in de tijdschriftenpers of daarin geïnteresseerd zijn.

De catalogus die bij de tentoonstelling hoort, in de vorm van een echt tijdschrift, gaat dieper in op het thema vrouwentijdschriften. Diverse auteurs uit de wetenschap en de tijdschriftenbranche komen aan het woord.

In het kader van dit tijdschriftenproject wordt tevens een aantal debatten en symposia georganiseerd. Zo hopen we de discussie over heden en toekomst van het vrouwentijdschrift levendig te houden, onderzoek te stimuleren en trends in de tijdschriftenpers te volgen.

Marloes Hülsken doet promotieonderzoek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen naar opvattingen over moederschap en gezinsgrootte onder katholieke vrouwen in vrouwentijdschriften. Voor het project 'Van zeep tot soap. Continuïteit en verandering in Nederlandse vrouwentijdschriften' is ze als onderzoeker verbonden aan het Persmuseum.

De tentoonstelling is van 22 april tot 26 september 2004 te zien in het Persmuseum in Amsterdam. De catalogus is voor € 4,95 aldaar te koop of te bestellen via de website (www.persmuseum.nl).

Alle afbeeldingen zijn afkomstig uit het Persmuseum, Amsterdam.

Literatuur

- C. Brinkgreve, 'Margriet weet raad'. *Gevoel, gedrag en moraal in Nederland, 1938-1978*. Utrecht, 1978.
- J. Hermes, *Easily put down. Women's magazines, readers, repertoires and everyday life*. Amsterdam, 1993.
- L. Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Hilversum, 2001.
- S. Levie, 'Van, voor en door. Over, met en tegen. Vrouwen en hun tijdschriften in de negentiende en twintigste eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 5* (1998), pp. 157-172.

Een zoektocht naar emancipatie

De geschiedenis van de vrouwenemancipatie in Iran

In het huidige Iran hebben de contradicties tussen de modernen en traditionelen heftige vormen aangenomen. De rol van de Iraanse vrouwen in deze strijd is zeer bepalend. Hun lot is afhankelijk van de uitkomsten van de strijd tussen het traditionalisme en het modernisme. Wat politici over vrouwenrechten zeggen, bepaalt vaak bij welke linie ze horen. Zo is vrouwendiscriminatie in Iran een symbool van fundamentalistische politiek en het traditionalisme. Het verdedigen van vrouwenrechten is een symbool van reformistische politiek en modernisme.

De afgelopen honderdvijftig jaar heeft een groot aantal ingrijpende veranderingen in Iran plaatsgevonden, sommige als gevolg van revoluties. Iraanse vrouwen raakten zich in de loop van de negentiende eeuw steeds meer bewust van hun historische achterstelling. De kennismaking met de moderne wereld maakte een einde aan hun isolement.

De eerste feministische golf

De zwakke economische en politieke positie van Iran in de negentiende eeuw, de armoede onder de bevolking, de toenemende invloed van Engeland en Rusland, de corruptie en onbekwaamheid van het Qajar hof lagen ten

grondslag aan de ontevredenheid en het protest dat leidde tot de grote revolutie aan het begin van de twintigste eeuw. December 1905 begonnen de protesten in de hoofdstad. Op 5 augustus 1906 werd Sjah, *muzaffr-od-din*, gedwongen de Constitutie te accepteren. De participatie van de vrouwen in de Constitutionele revolutie was opvallend; gesluierde vrouwen waren alom aanwezig bij de protesten en massabijeenkomsten in Teheran en de andere grote steden. Zij streefden twee belangrijke doelen na: de verdediging van de Constitutie en de bevordering van een gelijkwaardige positie van vrouwen en mannen in de maatschappij. Recht op onderwijs, actief en passief kiesrecht, afschaffing van polygamie en maatschappelijke deelname waren hun voornaamste eisen. De deelname van de vrouwen aan de revolutie heeft verschillende ontwikkelingen in gang gezet. In de jaren volgend op de revolutie richtten rijke, progressieve vrouwen nieuwe meisjesscholen op, er verschenen vrouwenbladen en er ontstonden geheime vrouwengroepen en brigades.

In 1925 werd de Qajar dynastie afgeschaft en riep Reza Khan zichzelf uit tot de eerste Sjah van de nieuwe dynastie Pahlavi. Binnen een paar jaar was hij er weliswaar in geslaagd de orde in het land te herstellen, de infrastructuur aanzienlijk te verbeteren en fabrieken te bouwen, maar de oppositie had hij volledig uit de weg laten ruimen. Modernisering hield ook verandering van de positie van vrouwen in. Vooral integratie van vrouwen in de samenleving werd beschouwd als een van de voornaamste pijlers van een moderne staat. De overheid stelde leerplicht in voor meisjes en opende over het hele land openbare scholen. Vrouwen werden aangemoedigd om te gaan stude-

*Dans van Rahim Karimi.
Bron: www.womeniniran.org*

ren, in dienst te treden bij de overheid of te gaan werken in het onderwijs. Om dat te realiseren moesten ze ook een modern uiterlijk krijgen. Ze werden gedwongen de sluier, die deel uitmaakte van een eeuwenlange traditie, af te doen. Deze ontsluiting (*kashfe hejab*) vond plaats met veel geweld en onderdrukking en veroorzaakte uiteenlopende reacties. Sommige vrouwen die tijdens de Constitutionele revolutie voor de ontsluiting hadden moeten vechten waren opgelucht en bereid om aan het nieuwe sociale systeem deel te nemen. Anderen beschouwden de verplichte ontsluiting als een teken van despotisme en een nieuwe vorm van onderdrukking. De poging van de staat inzake de emancipatie van vrouwen beperkte zich voornamelijk tot het onderwijs en de werkgelegenheid binnen het staatsapparaat. In juridische zin bestond er geen echte scheiding tussen de Islamitische (*Sharia*) en de seculiere wetgeving. Zo werd het islamitische familierecht niet gesecculariseerd en waren mannen en vrouwen voor de wet niet gelijk.

De eerste feministisch golf beperkte zich tot zaken die vielen binnen de context van de constitutie en de liefde voor het vaderland. Vrouwen zochten gelijke rechten binnen het kader van de constitutie en hun beweging had nog geen zelfstandige feministische identiteit ontwikkeld. Hun participatie in de Constitutionele revolutie werd sterk beïnvloed door het nationalisme. Terwijl er voor mannen de mogelijkheid bestond om nationalist te zijn zon-

*Een kunstwerk van Farimah Tabei.
Bron: www.womeniniran.org*

der dat zij feminist waren, bestond er voor vrouwen niet de mogelijkheid om feminist te zijn zonder nationalist te zijn. Inhoudelijk gezien had de vrouwenbeweging tijdens de Constitutionele revolutie, en de jaren daarna, allerlei soorten ideeën waarmee in de praktijk geëxperimenteerd moest worden. De bemoeienis van vrouwen met het politieke en sociale leven was een begin van een nieuw tijdperk. Daardoor werd de aanwezigheid van vrouwen in de samenleving gelegitimeerd en is er een eind gekomen aan het eeuwenlange isolement. Ondanks deze serieuze pogingen moesten de vrouwen nog decennia wachten op de verkrijging van actief en passief vrouwenkiesrecht.

De tweede feministische golf

In 1941 werd Mohammad Reza de nieuwe koning. Zijn voorstellen tot sociale en economische hervormingen, de zogenaamde 'Witte Revolutie', werden in 1963 gepresenteerd. De positie van de vrouw benaderde de Sjah vanuit de optiek van zijn algemeen moderniseringsproject. Een van de belangrijke onderdelen was de invoering van het actieve en passieve vrouwenkiesrecht. Campagnes van enkele vrouwenorganisaties leidden tot verwezenlijking hiervan. Mehrangiz Doulatshahi, royalist en stichter van de Gemeenschap van de nieuwe weg (*Jamiyat Rahe No*), was een van de bekende kiesrechtactivisten die rechtstreeks met de Sjah over het vrouwenkiesrecht onderhandelde. Tijdens een grote bijeenkomst in de winter van 1963 demonstreerden duizenden vrouwen in Teheran voor het kiesrecht. De goedkeuring en invoering van het actieve en passieve kiesrecht voor vrouwen werd afgekeurd door

Ayatollah Khomeini, de leider van de Islamitische oppositie.

In 1967 werd op aandringen van vrouwelijke activisten binnen het parlement (*Majles*) een voorstel goedgekeurd dat 'Family Protection Law' genoemd werd. Voor het eerst in de geschiedenis van Iran konden vrouwen een echtscheiding aanvragen en de voogdij verkrijgen over hun kinderen. Polygamie werd afgeschaft. Ook werd een serieuze poging ondernomen tot gezinsplanning. In 1975 verhoogde men de officiële minimumleeftijd waarop vrouwen mochten trouwen van vijftien naar achttien jaar. In 1977 werd abortus gelegaliseerd. Ondanks deze ontwikkelingen behield het rechtssysteem betreffende vrouwen tegenstrijdige aspecten. Secularisatie van het juridische systeem was onvoldoende doorgevoerd. Het patriarchale gezinsmodel, waarin het hoofd van het gezin wettig gezien nog steeds de man was, bleef gehandhaafd.

De concentratie van de politieke macht binnen de staat en het gebrek aan een democratisch stelsel waren twee redenen voor de uiterst beperkte autonomie van vrouwengroepen buiten de regering. Door de afwezigheid van zelfstandige vrouwenorganisaties en progressieve vrouwenbladen was er geen sprake van autonome vrouweninitiatieven onder de vrouwelijke bevolking in tegenstelling tot de tijd van de Constitutionele revolutie, waarin vrouweninitiatieven een specifiek kenmerk van de eerste feministische golf waren. Daarom werd de tweede feministische golf in Iran vooral geleid door vrouwen uit elite en royalistische kringen rondom de regering. Inhoudelijke gezien zijn deze vrouwen erin geslaagd om sommige van hun doelstellingen te bewerkstelligen.

De derde feministische golf

In 1979 werd het Iraanse koninkrijk vervangen door de Islamitische Republiek onder leiding van Ayatollah Khomeini. De moderne vrouw zonder sluier, dat met het Pahlavi-regime en het Westen geassocieerd werd, werd afgewezen en moest in het nieuwe politieke paradigma door een nieuw type vrouw vervangen worden. De hoofddoek werd een symbool van 'terug naar eigen normen en waarden'. Belangrijkste leuzen van de revolutie waren 'vrijheid' en 'gelijkheid', terwijl een van de specifieke kenmerken van de nieuwe overheid een sterke discriminatie van vrouwen was. Een paar maanden na de revolutie had de staat vrouwen een groot deel van hun onder de sjah verkregen juridische rechten ontnomen. Het islamitische regime trok zich niets aan van de massale protesten en zette de religieuze politiek door. Anderhalf jaar na de revolutie werd het dragen van een hoofddoek buitenshuis, in het bijzonder op de werkplek, verplicht. Er werden strenge maatregelen ten aanzien van vrouwen genomen en zowel hun privé als socia-

le leven werden door de regering gecontroleerd. Vrouwen die met make-up of zonder hoofddoek de straat opgingen, werden gearresteerd en naar de gevangenis gestuurd.

Gedurende de jaren 1981-1989 raakte Iran in een oorlog met Irak. De regering maakte van die omstandigheid gebruik om iedere oppositie de grond in te stampen. Dit leidde tot een massale vlucht van het verzet, de jeugd, vrouwen en een groot deel van de vertegenwoordigers van de moderne sociale klassen naar Westerse landen. In de jaren negentig groeide de kloof tussen de verschillende partijen binnen de overheid, die leidde tot de vorming van twee fronten: de reformisten aan de ene kant en de fanatici aan de andere kant. De rol van de vrouwen in deze strijd is zeer bepalend. Vrouwendiscriminatie was en is nog steeds een van de belangrijkste kenmerken van de fundamentalistische politiek. De reformisten poogden om de vrouwenproblematiek opnieuw op de agenda van de regering te plaatsen. Zij hebben in het begin veel aan vrouwen beloofd om hun stemmen te kunnen krijgen. Zonder de stemmen van de vrouwen (elf miljoen) kon Khatami nooit president worden. Zijn verkiezing tot president in 1997 wordt beschouwd als een nieuwe revolutie en een grote overwinning voor de reformisten. De beloftes die zij vrouwen hadden gedaan, zijn in de praktijk echter niet gerealiseerd.

Een van de belangrijkste aspecten van de reformistische beweging in Iran is de opkomst van een nieuwe feministische golf die zich uitstrekt tot vrouwen uit verschillende sociale lagen van de bevolking. Vrouwen uit de stedelijke welvarende sociale lagen profiteren van economische en culturele middelen. Hun deelname aan het sociale leven heeft ervoor gezorgd dat een gezamenlijke genderbewuste strategie nagestreefd wordt. Het primaire aandachtspunt van vrouwen uit lagere klassen is vooral het verbeteren van hun economische positie, hoewel velen tegelijkertijd in opstand komen tegen de genderdiscriminaties. Deze vrouwen maken vooral gebruik van individuele vormen van protest. Het toegenomen percentage van zelfmoord en het verlaten van hun familie is een nieuwe vorm van individueel protest van arme vrouwen.

De beweging is niet gestructureerd, maar kan wel worden onderscheiden in diverse domeinen zoals politiek, beeldende kunst, literatuur en de pers. Het belangrijkste kenmerk van deze recente feministische golf is het streven naar een autonome beweging met een feministische identiteit. Bij de verkiezingen van het parlement in 2000 is de deelname van vrouwen op de kandidatenlijsten in vergelijking met voorgaande verkiezingen met zestig procent gestegen. Overigens zijn er in totaal slechts twaalf vrouwen gekozen, die allen tot de reformisten behoorden. Deze vrouwelijke volksvertegenwoordigers wil-

Een kunstwerk van Nazi Neywandi.

Bron: www.womeniniran.org

len verbetering brengen in de juridische positie van vrouwen en hun verloren gegane rechten wat betreft echtscheiding, studierecht, voogdij van kinderen, bewegingsvrijheid en andere maatschappelijke rechten herstellen.

Reformistische vrouwenbladen hebben ervoor gezorgd dat de vrouwenproblematiek opnieuw op de agenda staat. Deze publiceren artikelen over verschillende aspecten van het dagelijkse leven van vrouwen in Iran. Hun rol is vooral intermediair zijn tussen vrouwelijke activisten en het grote publiek. De progressieve bladen hebben gepoogd het concept feminisme, dat volgens de fanatici een van de 'decadente' Westerse verschijnselen is, van zijn negatieve lading te ontdoen. Ook onderwijs heeft een wezenlijke rol gespeeld bij het mobiliseren van vrouwen. De participatie van vrouwen in het onderwijs is de afgelopen twee decennia sterk toegenomen; tegenwoordig bestaat meer dan zestig procent van de Iraanse studenten uit vrouwen.

Het concept burgermaatschappij heeft in Iran geleid tot het introduceren van een nieuwe politiek. Hiervoor hebben de reformisten de opkomst van allerlei verenigingen en groepen buiten de regering aangemoedigd. Een van deze nieuwe organisaties zijn de vrouwenverenigingen, die zichzelf beschouwen als de pioniers van de vrouwenemancipatie in Iran. Binnen deze groepen komen allerlei vormen en combinaties voor. Onderzoek wijst uit dat in Iran zeshonderd vrouwen-NGO's actief zijn, met in totaal twaalfduizend leden. De helft van deze NGO's heeft zich in de afgelopen vier jaar gevormd. Deze NGO's zijn niet helemaal vrij om zelfstandig te kunnen werken; ze staan onder toezicht van de overheid.

Sociologisch en antropologisch onderzoek beweegt zich wat de positie van vrouwen in Iran betreft op een nieuw wetenschappelijk terrein. Recent is aan enkele universiteiten in Iran de studie vrouwenstudies ingericht en in dit kader worden tegenwoordig zelfs internationale conferenties en seminars in Iran gehouden. Een van de ontwikkelingen waarbinnen een internationaal netwerk wordt gecreëerd, is de oprichting van Iraanse vrouweninternetsites. Deze worden door vrouwelijke activisten in en buiten Iran gemaakt. Ze zijn de bron van allerlei hedendaags nieuws, informatie en internationale contacten tussen vrouwen. Deze sites fungeren als *meeting points* van Iraanse vrouwen met de rest van de wereld.

De toename van het aantal vrouwelijke kunstenaars en schrijvers in Iran heeft ervoor gezorgd dat ook binnen de kunstwereld een autonome vrouwelijke stem wordt gehoord. In hun publicaties, foto's, films en andere kunstproducten heeft 'De Vrouw' een centrale plaats gekregen. Hun kunst is een middel om te protesteren tegen de discriminatie van vrouwen in Iran.

De pogingen van prominente vrouwe-

Een kunstwerk van
Shirin Neshat.
Bron:
www.womeniniran.org

lijke juristen

zoals

Mehranghize Kar en Shirin Ebadi (Nobelprijs voor de vrede 2003) hebben geleid tot het verschijnen van artikelen en boeken, waarin zij op briljante wijze de juridische beperkingen analyseren die de Islamitische wetten opleggen aan Iraanse vrouwen. Zij weten daarmee aannemelijk te maken dat de positie van de vrouwen in deze wetten gereduceerd wordt tot die van een slaaf. Hun activiteiten en publicaties hebben veel discussies opgeroepen en de onderzoekers zijn een paar keer gearresteerd en gevangengenomen. Op 16 april dit jaar verwoordde Shirin Ebadi in 'Sociëteit de Witte' in Den Haag haar visie op de Islamitische wetten. Zij is van mening dat binnen het theocratische kader er genoeg mogelijkheden zijn voor nieuwe interpretaties van de Islamitische wetten. Volgens haar draait alles om de moderne interpretaties van de Islam. In haar toespraak zei ze: "We leven niet meer in de Middeleeuwen. Vanuit het perspectief van vandaag moet opnieuw gekeken worden naar de Islam. Religie en politiek moeten gescheiden wor-

den."

De strikte onderdrukking van vrouwen onder de Islamitische regering heeft geleid tot verzet en een dieper inzicht in de maatschappij, waarbij zowel de huidige religieuze politiek als de patriarchale structuur van de samenleving worden aangeklaagd. Progressieve Iraanse vrouwen willen het hele maatschappelijke systeem grondig veranderen. Om hun doel te bereiken zijn zij genoodzaakt niet alleen de confrontatie aan te gaan met de fundamentalistische staat, maar ook met de traditionele en religieuze cultuur, die de Iraanse samenleving domineert.

Forough Nayeri studeerde in 2003 af in de Antropologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.

Dit artikel is gebaseerd op antropologisch veldonderzoek en haar afstudeerscriptie. In Iran (afgestudeerd bij de Paramedische universiteit van Teheran) heeft zij tien jaar als assistent docent bij de Payam Noer universiteit gewerkt. Zij is betrokken en actief binnen Iraanse vrouwenorganisaties in Nederland en Iran.

Literatuur

- . Shirin Ebadi, 'Een interview met Ebadi, activist en jurist', in: *Avaye Zan magazine*, nr. 40, 2000, pp. 36-42.
- . Afsaneh Najmabadi, 'Hazards of modernity and Morality: Women, state and Ideology in Contemporary Iran', in: Deniz Kandioti (ed.), *Women, Islam and the State*. USA: Macmillan. 1991, pp. 48-77.
- . Parvin Paidar, *Women and the political process in Twentieth-century Iran*. Cambridge, 1995.
- . L.S. Stavrianos, *Global Rift*. New York, 1981.

Verleidelijke versus intellectuele passie

De gedichten van Laura Battiferri en Tullia d'Aragona voor Benedetto Varchi

Door het uitwisselen van gedichten in het zestiende-eeuwse Florence kreeg men toegang tot een selecte kring van geletterden. Opvallend is dat – ondanks het feit dat deze creatieve bloeitijd overwegend door mannen gedomineerd werd – ook vrouwen deel hebben genomen aan deze correspondentiepoëzie. Dit is voornamelijk te danken aan de reformatie en de hofcultuur die zorgden voor creatieve vrijheid. Het is interessant om te weten hoe deze deelname in zijn werk ging, hoe vrouwen toegang hadden tot deze dominante mannen-cultuur. De uitwisseling van gedichten van de edelvrouw Laura Battiferri en de courtesane Tullia d'Aragona met een erkend literator uit hun tijd, Benedetto Varchi, laat zien hoe beide vrouwen, met uiteenlopende belangen, in contact kwamen met een kring geletterden in Florence.

Het schrijven van lofdichten was een populair genre in de Renaissance om elkaar te prijzen, geprezen te worden en erkenning te krijgen van tijdgenoten. De uitwisseling van deze gedichten is voor onderzoekers een bron van kennis over hoe de onderlinge relaties zich vierhonderd jaar geleden tot elkaar hebben verhouden, daarbij de literaire conventies in acht houdend. Interessant is hierbij de deelname van vrouwen. Omdat het culturele leven in de zestiende eeuw gedomineerd werd door mannen hebben vrouwen hierin als individuen deelgenomen; als groep waren ze afwezig. Om de kennis over hun bijdrage aan deze artistieke bloeitijd toch aan te vullen is het daarom van belang naar individuele vrouwen te kijken. De studie van correspondentiepoëzie komt hieraan tegemoet doordat het toegang geeft tot het analyseren van individuele motieven. De uitwisseling van gedichten die plaatsvond tussen de dichter-filosoof Varchi met de edelvrouw Battiferri en de courtesane d'Aragona is hiervan een mooi voorbeeld. Deze uitwisseling laat namelijk zien hoe uiteenlopend de motieven van twee dichters kunnen zijn in het schrijven van correspondentiepoëzie.

Geestelijke vrijheid

De courtesane Tullia d'Aragona (1510-1556) kwam in 1545 in Florence aan. Als *cortigiana onesta* behoorde ze tot een elitegroep die zich onderscheidde

van de gewone prostituees door vaardigheden die gelijk waren aan die van een edelvrouw. Ze bezat naast de gratie en de elegantie van een hofdame, tevens dezelfde retorische en muzikale vaardigheden. Hiermee vertoefde ze in intellectuele kringen eerder als esthetisch, spiritueel vermaak dan als seksueel object. De rol van de *cortigiana onesta* was typisch voor het toneel van deze tijd vol artistieke mogelijkheden en geestelijke vrijheid.

Wanneer d'Aragona in Florence haar intrekt neemt, komt ze al gauw in contact met een erkend literator aan wie ze gedichten gaat schrijven. Deze persoon is de dichter-filosoof Benedetto Varchi (1503-1565), op dat moment één van de meest invloedrijke personen in het literaire milieu van Florence. Via hem weet ze vervolgens in contact te komen met een intellectueel gezelschap. In de korte tijd van drie jaar dat d'Aragona in Florence verblijft, weet ze van haar huis een literaire salon te maken waar hoogstaande discussies gevoerd worden en zij hun gastvrouw is. Ze wordt bewonderd om haar intellect, haar vaardigheden in conversaties en haar muzikale talenten. Daarnaast weet ze tevens haar gasten te vermaken met het spel van de liefde.

Liefdes- of vriendschapsrelatie?

In de gedichten die d'Aragona aan Varchi gaat schrijven, spreekt ze haar

Moretto da Brescia, Portret van Salomé. Volgens een legende is dit het portret van Tullia d'Aragona. Bron: Lawner, Lynne. *Lives of the courtesans*. New York, 1987.

bewondering voor hem uit en overspoelt ze hem met vleierijen. In het volgende gedicht wat d'Aragona aan hem schrijft, begint ze met het prijzen van Varchi's grootheid, die ze afzet tegen de laagheid van de mensen. De wereld om hem heen is jaloeers op hem en afgunstig vanwege zijn *virtù* (virtuositeit). Vervolgens zinspeelt Tullia in de tweede strofe op een gevoel van saamhorigheid als verstotelingen. Net als Varchi om zijn *virtù*, wordt ook d'Aragona door haar beroep als courtesane veracht door de mensen. Ze schrijft dat juist omdat mensen hem verachten zij hem bewondert.

Typerend voor lofdichten is bescheidenheid van de dichter over zijn of haar eigen dichterlijke kwaliteiten, teneinde de vaardigheden van de ander extra te benadrukken. Zo toont ook d'Aragona in dit gedicht een nederige houding wanneer ze schrijft over haar literaire vaardigheden. Ze is bang dat ze Varchi zal vervelen en zal afstoten met haar minderwaardige, zwakke verzen. Hier voegt ze echter aan toe dat wanneer dat niet het geval is het dóór hem toch verheven en welsprekend zou kunnen worden. Hiermee lijkt ze indirect aan hem te vragen om het gedicht voor haar te corrigeren. Tegelijkertijd kan een reactie alleen al voldoende zijn. Met zijn erkende status als literator en goede contacten kon hij d'Aragona's naam eer aan doen. Belangrijker nog dan dat ze van zijn

kennis zou kunnen leren door zijn correcties, is daarom zijn positieve reactie op haar pogingen om toenadering te zoeken. Als het d'Aragona zou lukken zijn liefde voor haar te winnen, zou hij namelijk over haar gaan dichten in poëzie die door hun tijdgenoten gelezen zou worden.

En een reactie van Varchi blijft niet uit. Hij schrijft in antwoord op d'Aragona's gedicht een *risposta* (antwoord). Dit betekent dat de uitgangen overeenkomen en tevens vaak de inhoud per strofe van beide gedichten over hetzelfde onderwerp handelen of op elkaar reageren. Zo bezingt d'Aragona in de eerste strofe van haar gedicht Varchi's hoge waarde, wat aardse afgunst oproept. Varchi schrijft in de eerste strofe van zijn *risposta* dat als het waar is dat hij vliegt boven lage gedachten en het aardse achter zich laat, dat komt omdat hij vliegt op de vleugels van de liefde. Hij geeft hier blijk van de liefde die hij voor haar is gaan voelen. Maar dat niet alleen. Net als in het gedicht dat d'Aragona aan Varchi schrijft komt bij Varchi ook het motief van saamhorigheid en herkenning vinden in elkaar terug. Hij schrijft namelijk in de tweede strofe dat hij zichzelf in haar weerspiegeld ziet in haar licht, waar hij haar dankbaar voor is. Maar hij spreekt meer uit dan alleen zijn dankbaarheid voor haar. In de derde strofe schrijft de literator – overeenkomstig met d'Aragona die schrijft dat haar zwakke stijl niet op kan stijgen tot het juiste niveau om over hem te kunnen dichten – dat hij geen woorden zal kunnen vinden voor hetgeen zijn hart uitspreekt over zulke hoge edele waarden als zij bezit. Hij zou zichzelf kunnen prijzen wanneer hem dat wel zou lukken.

Hier lijkt het ijs tussen hen gebroken te zijn en gaan ze in antwoord op elkaar liefdesgedichten uitwisselen. Het contact lijkt op te bloeien tot een wederzijdse liefde. Guido Biagi echter, één van d'Aragona's belangrijkste biografen, impliceert dat d'Aragona's liefde voor Varchi niet oprecht was. Volgens hem wilde ze zijn liefde voor haar warm houden zodat hij over haar zou blijven schrijven. Gezien het feit dat ze haar stappen weloverwogen zette en ze het spelletje als courtesane goed wist te spelen is dit niet onwaarschijnlijk. Ik ben echter, na het uitgebreid bestuderen van hun relatie, van mening dat Varchi zich bewust is geweest van haar intenties en zich niet heeft laten bedriegen. Dit los van de liefde die hij voor haar is gaan voelen en waar hij blijk van geeft in zijn gedichten aan haar. Met zijn hulp publiceert ze in 1547 een dichtbundel en brengt ze in hetzelfde jaar een filosofisch traktaat uit dat goed werd ontvangen door haar tijdgenoten. Na drie jaar in Florence doorgebracht te hebben vertrekt d'Aragona in 1548 naar Rome. Aan Varchi schrijft ze een afscheidsbrief waarin ze hem bedankt voor zijn oneindige hoffelijkheid en vriendelijkheid. Er is weinig meer

bewaard gebleven over haar leven na 1549, behalve een testament gedateerd op 2 maart 1556.

Intellectuele devotie

Zeven jaar nadat d'Aragona Florence heeft verlaten, verhuizen Laura Battiferri (1523-1589) en haar man Bartolomeo Ammannati naar Florence. Ammannati was een erkend beeldhouwer en architect die in dienst van de hertog van Toscane Cosimo I de' Medici zou gaan werken. Laura, die al van jongs af aan haar vrije tijd doorbracht met het schrijven van poëzie, kwam in Florence al snel in contact met hetzelfde literaire gezelschap als waarin Tullia vertoefd had. Ze leert Varchi kennen die zich opwerpt als haar persoonlijke adviseur en literator. Dit contact groeit uit tot een hechte vriendschap getuige de gedichten die ze uitwisselen en de brieven die zij aan hem schrijft.

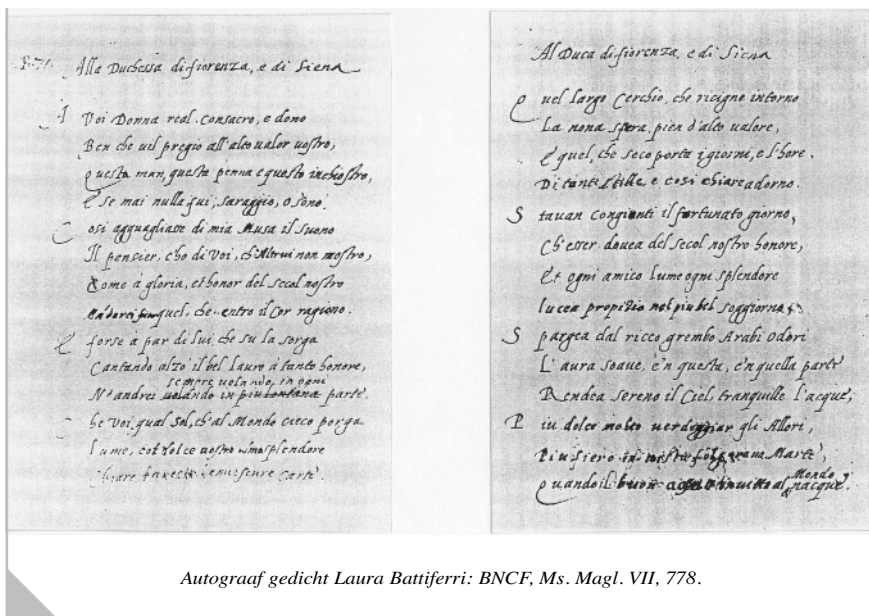
Net als d'Aragona gaat ook Battiferri lofdichten aan Varchi schrijven. Deze gedichten daarentegen zijn qua stijl en inhoud heel anders dan de gedichten die d'Aragona aan Varchi schreef. D'Aragona's intentie tot het schrijven van correspondentiepoëzie was gericht op hun functie als communicatiemiddel, terwijl Battiferri's doel het schrijven van waardige poëzie was. Battiferri geeft dan ook blijk van zekere poëtische vaardigheden die d'Aragona miste. In tegenstelling tot d'Aragona maakt Battiferri bijvoorbeeld gebruik van beeldspraak in haar poëzie. Zo ook in het volgende gedicht, opgedragen aan Varchi, waarin tot drie keer toe een poëtische metafoor voorkomt. In de eerste strofe prijst Laura Varchi's dichterlijke kwaliteiten door hem te vergelijken met een witte zwaan met roemrijke veren. Deze veren staan symbool voor Varchi's poëtische vaardigheden die hem eeuwige roem zullen brengen. In de tweede strofe benadrukt ze nog eens dat zijn grootheid het menselijk begrip te boven gaat. Zijn intellect is zo

groot dat niemand in staat zal zijn dit in woorden uit te drukken.

Het bezingen van iemands buitengewone vaardigheden was het doel van het schrijven van een lofdicht. Na zijn dood zou het gedicht blijven bestaan wat de persoon waarover geschreven werd onsterfelijk maakte. Tegelijkertijd maakte de schrijver van het gedicht zichzelf daarmee ook onsterfelijk. Het schrijven van een eerbetoon aan Varchi was daarom in zekere zin voor Laura ook een eerbetoon aan zichzelf; aan de creatieve capaciteiten die ze bezat.

Net als d'Aragona neemt ook Battiferri verderop in het gedicht een nederige houding aan, wederom gebruik makend van een metafoor. Ze vraagt zich af hoe ze ooit zelfs in gedachten hem in zijn voetsporen zal kunnen volgen, en noemt zichzelf een schorre vogel die neerligt op de aarde. Echter, waar d'Aragona schrijft dat ze hoopt dat ze Varchi niet zal vervelen met haar verzen, schrijft Laura in de vierde strofe dat ze haar best heeft gedaan zich te verheffen in zijn schittering, maar zich bevend en zwak voelt als een Icarus in de poëzie.

Varchi reageert hierop met een gedicht waarin hij begint met het prijzen van Laura's goedheid. Deze goedheid vergelijkt hij met "de veren die de vleugels van zijn geringe verstand bedekken". Waar Battiferri hem prijst om zijn roemrijke veren zegt Varchi hier dat hij die veren aan haar te danken heeft, aan haar goedheid. Hij gaat hier op door in de tweede strofe waarin hij schrijft dat hij vlam vat voor haar kuise schoonheid. Zij is degene die hem inspireert waardoor hij in staat is lofwaardige verzen te schrijven. In de eerder beschreven *risposta* die Varchi aan d'Aragona schrijft, heeft hij het ook over de vleugels van de liefde die hem doen vliegen. In de *risposta* aan Battiferri echter wordt de liefde in verband gebracht met goedheid en niet met liefdevolle verlangens. De vleu-

Autograaf gedicht Laura Battiferri: BNCf, Ms. Magl. VII, 778.

Agnolo Bronzino, Portret van Laura Battiferri.
Florence, Palazzo Vecchio.

gels in dit gedicht, zijn de vleugels van zijn geringe verstand en niet die van de liefde. Battiferri is een verdienste van Apollo omdat zij hem geprezen verzen doet vinden en een storm aan welsprekendheid. Daarvoor wil hij zijn dank betuigen aan haar gracieuze en menselijke hart dat zo goed voor hem is. Daar waar d'Aragona en Varchi dichten over liefdevolle verlangens, handelen de gedichten die Battiferri en Varchi met elkaar uitwisselen over intellectuele devotie.

Tot slot

Het naast elkaar plaatsen van deze twee gedichten voorzien van hun antwoord laat zien op wat voor uiteenlopende wijze beide vrouwen van Varchi's vriendschap gebruik maakte. Ondanks het intellectuele vermogen of de literaire vaardigheden die d'Aragona wel of niet bezat, had ze haar literaire erkenning nooit gekregen zonder de hulp van een erkend persoon als Varchi. Hij corrigeerde haar werk en gaf haar naamsbekendheid. Hoe ver hij in die correcties is gegaan valt niet met zekerheid te zeggen. Guido Biagi oppert dat d'Aragona wellicht niets zelf geschreven heeft. Dit lijkt mij niet aannemelijk, maar is echter ook niet uit te sluiten. Ze had niet tot doel verheven poëzie te schrijven en uitdrukking te geven aan haar eigen persoonlijkheid in haar gedichten. Ze was een *cortigiana onesta*; een prostituee met goede omgangsvormen. Haar gedichten fungeerden als masker om zich een status eigen te maken die niet haar eigen status was, namelijk die van een 'deugdzame' hofdame. De rol die Varchi hierin speelde was het in model houden van het masker.

Dit in tegenstelling tot Battiferri die al van kinds af aan gepassioneerd was in het schrijven van poëzie. Zij brengt haar eigen emoties en gevoelens tot uitdrukking in haar gedichten, gegoten in de gangbare vorm. Varchi wordt haar

Gedichten

Aan Benedetto Varchi (van Tullia d'Aragona)

Hij die de wereld vult met afgunst en spijt,
hij die alleen rijk en voorzien is van verdienste,
hij die met zijn schittering brengt
vrolijk, helder daglicht op allebei de polen:

deze man, Varchi, ben jij, jij die alleen,
door jouw verdiensten roep je minachting en verachting op
bij mensen ver weg en dichtbij;
opdat ik je bewonder, met eerbied tegen je opzie en je aanbidt.

Ik zou van je zingen, mijn hele leven lang,
als mijn zwakke stijl op kon stijgen tot dit grote onderwerp,
of erbij in de buurt zou kunnen komen.

Oh, als alleen maar deze, mijn zwakke en veel te nederige toespraak
je niet verveelt en je afstoot – zal het,
door jou, verheven worden en welsprekend.

Van Benedetto Varchi (aan Tullia d'Aragona)

Als ik ooit vlieg boven lage gedachten,
en me zelf herontdek in mijzelf;
als, alle aardse woningen achter me latend,
ik opvlieg, zwevend op de vleugels van liefde:

dan is dit jouw kado alleen, Tullia; in jouw licht
wordt ik gereflecteerd, en zoveel als ik kan, prijs ik
die plaats waar ik verblijf, me amuserend met jou,
opgetild in de vlucht door heilige en liefdevolle verlangens.

En als ik hardop zou kunnen vaststellen wat ik voordraag en schrijf,
in mijn hart over jouw hoge waarde, edele vrouw,
die jij bezit zoveel als verlangd zou kunnen worden

zou ik mezelf gezegend kunnen noemen, nee, zelfs een God
ofschoon ongekend en nederig in mezelf, behalve
voor de achting en vreugde die ik win door jou.

De gedichten zijn vertaald in samenwerking met Inge Werner.

leermeester met wie ze communiceert over stijlform en woordgebruik. Dit is zichtbaar in haar gedichten die van hoge kwaliteit zijn. Ze schrijft in één van haar brieven aan Varchi dat ze graag wil dat hij haar werk corrigeert. Niet omdat ze met zijn kennis wil pronken, maar omdat ze van zijn grote wijsheid wil leren. Precies dáárin ligt het verschil tussen d'Aragona en Battiferri.

D'Aragona had juist wél de intentie met zijn kennis te pronken. Ze wil dóór hem verheven worden en welsprekend. Battiferri daarentegen heeft van Varchi willen leren om haar eigen kennis en vaardigheden in de dichtkunst te vergroten. Waar d'Aragona constant een beroep deed op Varchi's liefde voor haar, deed Battiferri een beroep op zijn intellect.

Aan meester Benedetto Varchi (van Laura Battiferri)

Varchi, die met roemrijke veren opstijgt,
als een witte zwaan, voor eeuwig naar de hemel,
omsluit de slapen van je zo geliefde
voorhoofd en zo dierbaar voor de grote rector van het licht

wie jou wil prijzen is in ijdele veronderstelling
de roem van de toekomst,
het heden en het verleden,
vallen in het niet vergeleken bij jouw grootheid,

hoe zal ik je ooit zelfs in gedachten,
in je voetsporen kunnen volgen ver weg of dichtbij,
als een schorre vogel die neerligt op de aarde?

Ik heb mijn best gedaan
me te verheffen achter jouw trotse straal,
maar voel me als een Icarus, bevend en zwak.

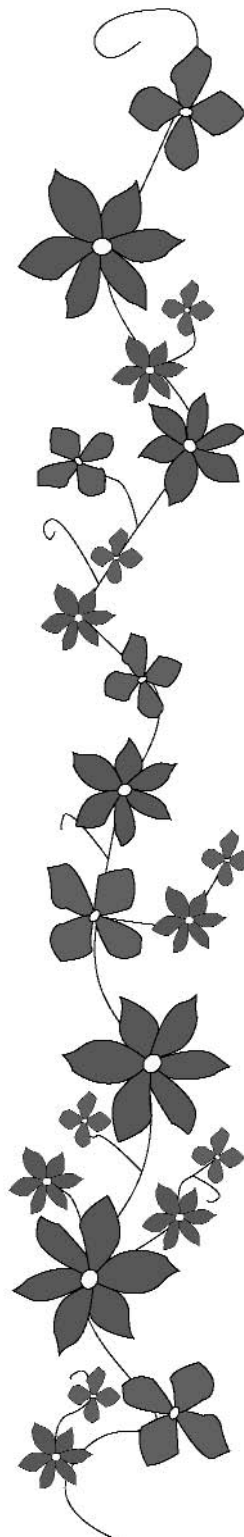
Antwoord van meester Benedetto Varchi (aan Laura Battiferri)

De liefde bedekt vandaag door zijn goedheid
met veren de vleugels van mijn geringe verstand dat zozeer kaalgeplukt was,
en Apollo verlicht mij, die door blindheid
een argus is geworden vanwege uw schittering;

zozeer dat ik, die van nature en uit gewoonte
ontvlam waar kuise schoonheid is,
zo'n hoge vlucht neem, en zulke geprezen gedichten
vind, en zo'n storm van welsprekendheid tref,

dat ik, met mijn stijl kan reiken tot het ware niveau
van de hoge eer van u, zoete en soevereine
verdienste van Apollo, en ik weet dat ik weinig zeg;

en ik wil een waardige dank uitspreken
aan het menselijk hart dat zo hoffelijk voor mij is, maar niet echt
zoals ik zou willen, terwijl ik aan twee kanten brand in vuur en ijs.

Hester Vons is in augustus 2003 afgestudeerd in Taal- en Cultuurstudies, specialisatie Renaissance & Barok en is momenteel werkzaam als onderzoeksassistent van Prof. Rosi Braidotti, vrouwenstudies Universiteit Utrecht.

Literatuur

- Tullia d' Aragona, *Rime della Signora Tullia d' Aragona e di diversi a lei*. Venetia, 1547 (sonnet XXIX, p.33 en sonnet 36, p. 104).
- Fiora Bassanese, 'Private Lives and Public Lies: Texts by Courtesans of the Italian Renaissance', in: *Texas studies in Literature and Languages* 30, 1988.
- Laura Battiferri degli Ammannati, *Il Primo Libro delle Opere Toscane*. Firenze, 1560 (sonnet LXXXVa, p. 89 en sonnet LXXXVb, p. 89).
- Guido Biagi, 'Un'etera Romana. Tullia d' Aragona', in: *Nuova Antologia* s. III, IV, 16. 1886.
- Georgina Masson, 'Tullia d' Aragona, the intellectual Courtesan', in: *Lives of the courtesans*. London, 1975.
- Victoria Kirkham, 'Laura Battiferri's first book of poetry, a Renaissance holograph comes out of hiding', in: *Rinascimento* XXXVI - XXXVII, 1996.
- Guido Manacorda, *Benedetto Varchi, l'uomo, il poeta, il Critico*. Pisa, 1976.
- Rinaldina Russell. *Italian Women Writers. A Bio-bibliographical Sourcebook*. London, 1994.

Weghap verhaaltjes over vrouwendingen

VVG Studiedag Over tijdschriften gesproken

Weerspiegelen vrouwentijdschriften maatschappelijke verhoudingen of zetten zij veranderingen in gang? Dat was de centrale vraag op de door de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis georganiseerde studiedag Over vrouwentijdschriften gesproken... op 24 april in het Persmuseum te Amsterdam.

De eerste spreker was *Opzij*-oprichtster Hedy d'Ancona. De emanciperende rol die vrouwentijdschriften tijdens de Tweede Golf tegenwoordig wordt toegedicht is volgens haar sterk overdreven. Misschien schreven *Margriet* en *Libelle* wel eens een artikel over de pil, maar dan op een moment dat die al zo algemeen geaccepteerd was dat ze geen negatieve reacties meer hoefden te verwachten. Bepaald geen motor van de geschiedenis dus; hoogstens wat geronk achteraf. Anders was het blad *Opzij* natuurlijk niet nodig geweest en had dit blad niet zo'n grote weerklank gevonden. d'Ancona wees erop hoe invloedrijk haar tijdschrift was in de praktische politiek. Het leidde tot discussies in de Tweede Kamer en het was medebepalend voor programma's van progressieve partijen eind jaren zeventig. Dus toch een motorfunctie, maar niet voor iedereen. Dat d'Ancona er geen moeite mee heeft subjectieve waarnemingen als objectieve oordelen te presenteren bleek ook uit de mini-enquête die zij onder de haar bekende dertigers heeft gehouden over de vraag wat vrouwentijdschriften voor hen betekenen. Daaruit kwam naar voren dat de rol van tijdschriften in de loop der jaren niet is verschoven. In d'Ancona's kennissenkring leest men deze bladen om de nieuwste modetrends tot zich te nemen en even weg te dromen. Even lekker lezen over leuke dingen voor vrouwen. Vrouwentijdschriften waren en zijn een vrouwenhoekje in een door mannen gedomineerde wereld. Subjectief of niet, ik denk dat d'Ancona helemaal gelijk heeft. Alleen denk ik dat deze stelling ook opgaat voor *Opzij*, al is dit blad nog zo op verandering ingesteld. Het heeft met de aard van het tijdschrift te maken. Een tijdschrift is op de eerste plaats een product, bleek tijdens elke workshop op de studiedag, en een product dat niet verkocht wordt heeft geen bestaansrecht.

Lotte Jensen deed onderzoek naar de oudste Nederlandse vrouwentijdschriften. In haar referaat tijdens de workshop 'Laven aan de bron' ging zij vooral in op *Penelope* (1821-1835), een tijdschrift voor handwerken en lectuur. Een duur tijdschrift, gericht op dames uit de betere kringen. Een vrouwenhoekje dat als andere negentiende-eeuwse damesbladen de waarden huiselijkheid en moederschap propageerde. Achter dit traditionele beeld, het vrouwentijdschrift als afspiegeling van de maatschappelijke verhoudingen, zat een emancipatoire kant verscholen. Tussen het handwerken door werden de dames opgeroepen zelf literaire verhalen te schrijven of gevangenen te bezoeken, een activiteit die in de toenmalige verhoudingen voor dames gewaagd was. Ook klinken er proto-feministische geluiden door: als vrouwen hun rol van opvoedster goed uitvoeren dragen zij bij tot een betere maatschappij. De motorfunctie speelt verder een rol op microniveau. Vrouwentijdschriften boden een enkele vrouw de kans om economisch zelfstandig te worden. Zowel de

redactrice van *Penelope* als Anna de Savornin-Lohmann, redactrice van de *Hollandsche Lelie* en het onderwerp van een lezing van Inge de Wilde in dezelfde workshop, leefden van hun tijdschrift.

Hoe het vrouwenhoekje tegelijk motor en afspiegeling kan zijn kwam ook naar voren in de workshop 'Meisjes van dertien'. Meidenbladen *Tina* en *ELLEgirl* willen roldoorbrekend werken, aldus de aanwezige hoofdredactrice's. De toon van beide bladen is er een van aanpakken, de schouders eronder, een meisje kan heel goed haar eigen problemen oplossen. Tegelijk maken ze een aantrekkelijk blad met modenieuws en (strip)verhalen met meiden in de hoofdrol. De zaal werd gevraagd in groepen beide bladen te analyseren. Conclusie van het publiek was dat het traditionele element overheerste. Het meidenblad is meer afspiegeling dan motor.

Dit was ook de teneur van het slotdebat tussen Liesbet van Zoonen en een drietal bladenmaaksters. Voor de vrouwen die *Libelle*, *Sis* en luxueuze glossy *AM* maken sprak het voor zich dat hun tijdschrift moet renderen. Advertentie-inkomsten zijn daarbij heel belangrijk en de adverteerders zoeken een medium met een positieve inslag. Zij willen niet dat hun product geassocieerd wordt met tobberige verhalen over kinderopvang en jonge vrouwen in de WAO. En de lezeres heeft het blad voor de gezelligheid. Vandaar dat de tijdschriften willen aansluiten bij het bekende, het vertrouwde en het traditionele, in casu mode, make-up, gezin, uitgaan en werk. Modernisering in de bladen is van buitenaf gekomen. Nu vrouwen werken zijn stukken over 'wat doe je aan naar je werk' relevant en worden succesvolle vrouwen geïnterviewd over hun werk onder het motto 'het moet wel leuk blijven'. Motor of afspiegeling is misschien niet de juiste vraag om vrouwentijdschriften te benaderen. Geen van beide functies is doel van de makers en de lezers, en voor zover ze het een of ander zijn is dat misschien voornamelijk een inzicht achteraf, zoals Hedy d'Ancona aangaf. Het fascinerende vanuit historisch opzicht is dat ze helpen om een blik te werpen in het vrouwenhoekje. Wat gebeurt daar? Wie zet de toon? Wat verandert er en waarom? Wat lezen vrouwen en hoe vullen ze hun vrije tijd? Vrouwentijdschriften zijn een belangrijke bron: van vermaak in de eigen tijd en van inzicht in het verleden. Het is zo'n belangrijke bron omdat ze als een van de weinige gemaakt wordt voor, door en over vrouwen.

Mieke de Vos is redactielid van *Historica*.

Memoires van een feministische leidsvrouw

Nadat in de Verenigde Staten enkele vrouwen het voortouw hadden genomen met het schrijven van memoires – Betty Friedan, Susan Brownmiller, Robin Morgan en Gloria Steinem – komt nu ook in ons land de herinneringsstroom van egodocumenten van voormalige leidsvrouwen van de tweede feministische golf op gang. Die van Dolle Mina Germaine Groenier verschenen in 1999, voorjaar 2003 kwamen postuum de memoires en andere geschriften van MVM-ster en radicaal-feministe Anneke van Baalen uit en recentelijk dan de memoires van MVM-ster Hedy d'Ancona.

Het boek leest als een trein. Ik herkende onmiddellijk de stijl van d'Ancona's columns in de VARA-gids van begin jaren tachtig: lichtvoetig, zelfrelativerend. Bijvoorbeeld als ze vertelt over de manier waarop de redactie van *Opzij* begin jaren tachtig probeerde de dames van het concurrerende blad *Serpentine*, ook geen brave Hendrika's, de pas af te snijden bij een subsidieaanvraag. "Allerminst lief" luidt haar oordeel over deze actie, waarbij ze zelf betrokken was. Echt kritisch ten opzichte van eigen functioneren is d'Ancona als ze beschrijft hoe ze zich onder invloed van het radicaal-feministische denken van de autonome vrouwenbeweging schaarde achter de steunbetuigingen aan een zieke vrouw die het bloed van een mannelijke donor had geweigerd. Het leverde haar een woedende reactie op van haar voormalige toezienend voogd: "Dat er verschil tussen het ene of het andere bloed zou bestaan, is nazisme. Ik dacht jou over de consequenties van dat soort opvattingen niets meer te hoeven vertellen. Maar helaas...". Het diep beschaamde gevoel over dat incident heeft me nooit helemaal verlaten." Was ze een zondagskind, zoals ze zichzelf op enig moment omschrijft? Dat lijkt te eenvoudig, ondanks het feit dat ze ontegenzeggelijk in een aantal opzichten wel bevoorrecht was ten opzichte van leeftijd- en seksegenoten. Een kind van een joodse vader, die ze nooit heeft gekend omdat hij door toedoen van de nazi's in 1945 is gestorven, heeft het per definitie niet gemakkelijk. De invloed van de oorlog en het verlies van haar vader doordeseemen het hele boek. Het blijkt bijvoorbeeld uit de zoektocht naar de nooit-gekende vader, die fungeert als een belangrijke rode draad in het boek. Een andere kerngedachte in het boek is haar opvatting, overgenomen van het feminisme, dat het persoonlijke politiek is. Ze onderstreept dit met een aantal voorbeelden. Een van de redenen voor d'Ancona om in 1984 lid van het Europees Parlement te worden was haar angst voor fascisme en neonazisme, overgehouden aan de herinnering aan het lot van haar vader. Ze geloofde in de Europese gedachte als waarborg voor sociaal fatsoen en bescherming van mensenrechten. Heel belangrijk ook blijft steeds haar moeder, aan wie vele passages in het boek worden gewijd. Haar moeder toon-

de aan hoe werk en zorg met elkaar te combineren waren. Ze was een vrouw met weinig opleiding die tweemaal weduwe werd en na de tweede keer de eindjes aan elkaar moest zien te knopen voor een vaderloos gezin met vijf kinderen. Het was ook de motivatie voor d'Ancona's latere streven naar goede opleidingen en economische zelfstandigheid voor vrouwen.

De ervaringen met het feminisme van de tweede golf, zoals deze in dit boek worden beschreven, zijn niet echt nieuw voor iemand die de wederwaardigheden van d'Ancona in dit opzicht heeft gevolgd. Wel nieuw en interessant is de beschrijving van haar ervaringen als staatssecretaris van Emancipatiezaken in het tweede kabinet-Van Agt van 1981 tot 1982. Ze had het bepaald niet gemakkelijk op die positie. Enerzijds was daar het wantrouwen en de vijandigheid van de tweede-golf-feministen, met uitzondering van de MVM-ers: "Mijn benoeming, die je eventueel zou kunnen zien als

een hommage aan meer dan tien jaar vrouwenstrijd, werd eerder beschouwd als een verachtelijk heulen met de vijand." Anderzijds moest ze feministische punten zien binnen te halen in een kabinet van CDA, PvdA en D66, dat allerminst feministisch gezind was. Haar moeizame pogingen om de regeringsverklaring een feministische invulling te geven is hiervoor illustratief. d'Ancona kreeg haar bijdrage van Van Agt per kerende post retour. Uiteindelijk lukte het toch met behulp van de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid om een passage op te nemen over de maatschappelijke ongelijkheid tussen de seksen.

Niet in dit boek vermeld staat met zoveel woorden dat dankzij dit staatssecretariaat, hoe kortdurend ook, er een brug is geslagen tussen overheid en feministische beweging, die in de

jaren tachtig zijn vruchten zou afwerpen. Wel wordt vermeld dat met dit staatssecretariaat de bouwstenen werden aangedragen voor het verdere emancipatiebeleid. Belangrijk is de conferentie geweest, georganiseerd op initiatief van d'Ancona, inzake het (seksueel) geweld tegen vrouwen en meisjes in juni 1982. Niet alleen heeft de uitkomst van deze conferentie het regeringsbeleid inzake deze kwestie bepaald. Ook heeft d'Ancona zelf, in haar hoedanigheid van voorzitter van de parlementaire commissie Rechten van de Vrouw in het Europees Parlement, de resultaten van deze conferentie kunnen gebruiken voor verder onderzoek op internationaal gebied. Via de Europese Resolutie, die op basis van deze onderzoeken kon worden opgesteld, is het onderwerp op de agenda gekomen van een aantal nationale parlementen. Een mooie kroon op een rijke feministische loopbaan.

Anneke Ribberink is verbonden aan de sectie Nieuwste Geschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam. In 1998 promoveerde ze op 'Leidsvrouwen en zaakwaarnemers'. Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973.

Hedy d'Ancona, *Het persoonlijke is politiek*. Archipel, 2003, 158 blz. ISBN 906305095X. €16,95.

“Schrik dus niet wanneer die dames zich bij U aanmelden”

Succesvolle vrouwelijke kunsthistorici

*“Wie heeft die dame er toch ingestopt? Ik vond haar bij mijne eerste ontmoeting zeer aanmatigend. Zij verzocht photo’s te maken van het Delftsch en Haagsch porcelein. Toen ik groote en grondige bewaren had, ging zij naar de commissie achter mij om. En ik... moest bezwijken.” Zo klaagde A.J. Servaas van Rooijen, oud-directeur van het Haags Gemeentemuseum, in zijn memoires over de nieuwe adjunct-directrice, Ida Peelen. Zij was in 1912 aangenomen. In 1918 werd zij de eerste vrouwelijke directeur van een rijksmuseum, toen zij het directoraat ging bekleden van Museum Lambert van Meerten in Delft. Peelen behoorde tot de eerste lichte professionele kunsthistorische vrouwen in Nederland. Over deze pioniersters handelt mijn proefschrift **Kunsthistorische vrouwen van weleer. De eerste generatie in Nederland vóór 1921** (2003). In dit artikel bespreek ik daaruit de belangrijkste conclusies.*

In mijn onderzoek heb ik mij met name gericht op het onderzoeksgebied van vrouwen, gender en wetenschapsstudies. Niet alleen de vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw in Nederland opgeleefde interesse voor de historiografie van de kunsthistorische discipline bracht mij op dit onderwerp, maar met name ook de ontwikkelingen in de laatste dertig jaar binnen vrouwenstudies in de Angelsaksische en Duitstalige landen, die leidden tot aandacht voor het aparte onderzoeksthema van de eerste generatie vrouwelijke kunsthistorici. Ik heb niet alleen het accent gelegd op het zichtbaar maken van deze vrouwen, maar nadrukkelijk onderzocht op welke wijze sekse een rol speelde in een specifieke context. Hierbij was het de vraag hoe sekse/gender – of betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid – functioneerden in relatie tot allerlei aspecten van de kunsthistorie en welk effect deze hadden op de (machts)verhoudingen in opleiding en beroepspraktijk. Van meet af aan speelden vrouwen bij dit zich ontwikkelende studievak en de zich vormende beroepsgroep een belangrijke rol. De centrale vraag in mijn promotieonderzoek was dan ook hoe binnen de processen van academisering en professio-

nalering insluiting en uitsluiting van vrouwen plaatsvond. Ik focuste op vrouwen die een wetenschappelijke ambitie hadden en die een maatschappelijke functie nastreefden. De grens van mijn onderzoek ligt bij vrouwen opgeleid vóór 1921. Toen werd bij wijziging van het Academisch Statuut kunstgeschiedenis een volwaardige doctoraalstudie.

Opleiding

In 2003 was het precies honderd jaar geleden dat de eerste Nederlandse vrouwelijke kunsthistoricus, Johanna Goekoop-de Jongh, promoveerde. Zij deed dat in Berlijn, omdat er in Nederland pas vanaf 1907 hoogerleraren kunstgeschiedenis werden aangesteld. Dat waren Willem Vogelsang, als voltijds hoogleraar aan de Rijksuniversiteit van Utrecht, en Wilhelm Martin, directeur van het Mauritshuis, als parttime hoogleraar in Leiden. In die beginjaren bestond meer dan de helft van de bezoekers van hun colleges uit vrouwen. Verschillende elementen in deze colleges sloten namelijk goed aan bij hun belevingswereld. Rond 1900 bestond er een relatief groot aanbod van hoger opgeleide meisjes uit de burgerij. Daar ging het ideaal van de thuiszittende vrouw

gepaard met het idee dat zij als toekomstige echtgenote en opvoedster een bepaalde culturele kennis moest bezitten. Met de nadruk op vermeerdering van algemene kennis en dus niet op een duidelijk beroepsperspectief, sloot dit studievak fraai bij deze opvattingen aan. Het overwicht aan vrouwelijke studenten was wel enigszins nadelig voor het imago van de zich ontwikkelende tak van wetenschap; daardoor sprak de buitenwacht over “een vak van weelde” en over “een typische meisjesstudie”. De beroepsbeoefenaars grepen dan ook elke gelegenheid aan om het wetenschappelijke karakter ervan te benadrukken en te beklemtonen dat “geliefhebber” uit den boze was.

Toch waren er studentes die een serieuze beoefening van de kunstgeschiedenis nastreefden. Het was evenwel in Nederland tot 1921 niet mogelijk een doctoraalstudie kunstgeschiedenis te volgen, zodat de eerste generatie kunsthistorische vrouwen, net als de mannen, een amalgaam van opleidingen had. Enerzijds liep dat opleidingstraject via een kunstacademie of een MO-akte, anderzijds via een academische studie Nederlandse letteren met aansluitend een kunsthistorische promotie, of een geheel kunsthistorische opleiding in Frankrijk of de Duitstalige landen. Voor vrouwen waren de obstakels echter groter dan voor mannen, omdat zij bijvoorbeeld veelal te kampen hadden met een deficiënte vooropleiding en dan eerst Staatsexamen moesten doen. De sociale herkomst van deze vrouwen was verschillend, maar zij waren voornamelijk afkomstig uit de hogere sociale milieus.

Beroepsveld

De deelname van vrouwen in het kunsthistorische arbeidsproces in de periode vóór 1921 vond plaats tijdens een overgangperiode, waarin de positie van de vrouw in het maatschappelijke en culturele leven sterk veranderde. Hoewel vrouwen in 1919 het algemeen kiesrecht kregen, werd pas in 1957 de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen opgeheven en het arbeidsverbod voor huwende en gehuwde ambtenaressen afgeschaft. Een van de kenmerken van het kunsthistorische werkveld was in die jaren de grote diversiteit van de beroepen; men was werkzaam in de publicistiek, het museum en de universiteit. De meest beeldbepalende vrouwen waren

Leerlingen van de Wilhelminaschool brengen een bezoek aan het Genootschap Kunstliefde in Utrecht, circa 1900.
Bron: Het Utrechts Archief, Utrecht.

Op 19 januari 1903 stuurde de kersverse doctor Johanna (Goekoop-) de Jongh uit Berlijn deze foto naar haar ouders in Den Haag. Twee dagen eerder had zij daar als eerste vrouw haar kunsthistorisch proefschrift met succes verdedigd. In 1904 werd zij de allereerste vrouwelijke privaatsdocent aan een Nederlandse universiteit.
Bron: Familie-archief Goekoop, Amsterdam.

de schrijfsters Hermine Marius en Elisabeth Korevaar-Hesseling, en de directrices van het Stedelijk Museum te Zutphen, Clara Engelen, de eerder genoemde Ida Peelen van Museum Lambert van Meerten te Delft en gedurende vijf jaar ook van Museum Mesdag in Den Haag, en van het Centraal Museum te Utrecht Carla de Jonge. Als privaatsdocenten doceerden Johanna Goekoop-de Jongh aan de universiteit te Utrecht en Elisabeth Neurdenburg aan die van Groningen. In 1948 werd Neurdenburg als eerste vrouw benoemd tot hoogleraar in de kunstgeschiedenis aldaar. Hierbij was duidelijk sprake van een groeimarkt, want die jaren stonden in het teken van tal van ontwikkelingen op kunsthistorisch gebied. Zo kwamen er meer aanstellingen in kunsthistorische instituten en musea en werden zowel het Rijksbureau voor de Monumentenzorg opgericht als het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

In deze tijd was het beroep van kunsthistoricus niet afgebakend. Het professionaliseringsproces in de kunsthistorische wereld verliep niet via de academisering, maar via het beroepsveld. De Nederlandse Oudheidkundige Bond, de brancheorganisatie van musea, archieven, monumenten en archeologie, slaagde er niet in om een verplichte vooropleiding voor het beroep van museumdirecteur af te dwingen. Hierdoor kwam er geen aparte organisatie die de toegang regelde en zich uitsprak wie bevoegd was en wie meetelde. Als gevolg daarvan trad er nauwelijks een scheiding op tussen de erudiete leek en de professionele beroepsbeoefenaar. Dit afbakingsproces mislukte in 1921.

Tot slot werd er in de kunsthistorische wereld veel onbetaald of slecht betaald werk verricht. Het hebben van andersoortige inkomsten of een eigen vermogen was vaak een pré en derhalve was er voor vrouwen weinig mannelijke concurrentie. Al deze specifieke fac-

toren werkten in het voordeel van vrouwenparticipatie. Een nadeel bij overheidsbetrokkingen was voor hen echter ontslag bij huwelijk.

In het Rijksmuseum maakten kunsthistorische vrouwen vanaf 1906 moeiteeloos hun entree via een meerjarig volontariaat. Hoewel de meeste vrouwelijke volontairs niet verder kwamen, konden vrouwen met ambitie wel doorgroeien.

Het maakte voor hun werkzaamheden terdege uit wie hun directeur was. Aart Pit, directeur van het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst, het onderdeel in het Rijksmuseum met de collecties kunstnijverheid en beeldhouwkunst, was zelf een gepromoveerd kunsthistoricus. Hij legde zijn prioriteiten bij een gedegen inventarisering van zijn verzamelingen en daaruit voortvloeiende catalogi en andere publicaties. Zijn belangrijkste aanwinst was het legaat Loudon, dat uit ruim vijfhonderd voorwerpen Delfts aardewerk bestond. Zijn eerste vrouwelijke assistent, Elisabeth Neurdenburg, verdiepte zich er uitvoerig in en publiceerde er navenant over. Vanaf 1922 kwam het Rijksmuseum onder het directoraat van Frederik Schmidt-Degener. Hij startte een grote verbouwing en herinrichting. Daardoor legde hij de nadruk op vernieuwde presentaties, in plaats van op wetenschappelijke beschrijving. Bij die nieuwe opstellingen van de vaste collectie gaf hij getrouwde vrouwen als Mien van der Meulen-Nullen en Jo Derkinderen-Besier ook een kans, onbetaald overigens. Zij zetten zich vooral in voor de kant- en de kostuumcollecties. Hoewel het werkkterrein van de vrouwelijke conservatoren Elisabeth van der Looy van der Leeuw, Johanna Hudig en Marjorie Bottenheim voornamelijk de kunstnijverheid en de bibliotheek was en zij geen toegang kregen tot de statusverhogende collecties van de zeventiende- en achttiende-eeuwse Hollandse meesters, ervoeren zij hun werkzaamheden zelf als uiterst positief. Zij bleven dan ook nog dik-

wijls na hun pensionering werkzaamheden voor het museum verrichten.

Netwerken

Vanaf het begin van de twintigste eeuw werden kunsthistorische vrouwen binnen de Nederlandse Oudheidkundige Bond zonder problemen geaccepteerd. Zij kwamen als lid binnen op grond van veelal hun verbintenis aan een museale instelling. De Bond fungeerde als platform voor de zich vormende kunsthistorische beroepsgroep. De grote lijnen voor toekomstige ontwikkelingen werden uitgezet door het dagelijks bestuur en de commissies van de Bond. Daarvan maakten vrouwen evenwel geen deel uit, met uitzondering van de redactiecommissie van het tijdschrift. Zij hadden daarin een langdurige en substantiële inbreng. Het opereren binnen de Bond gaf de kunsthistorische vrouwen de gelegenheid buiten hun eigen instelling te functioneren en op landelijk niveau zichtbaar te worden, waardoor zij uit de eerste hand kennis hadden van de ontwikkelingen binnen hun werkkterrein. De bijeenkomsten en de uitstapjes van de Bond waren trefpunten waar deze vrouwen de mannelijke hoofdrolspelers én elkaar weer ontmoetten. Ze functioneerden zo voor hen tevens als een vrouwen netwerk *avant la lettre*.

Ten slotte

In de museumwereld was enigszins sprake van een verticale segregatie naar sekse. Daar was het merendeel van de vrouwen in een ondergeschikte functie werkzaam, terwijl slechts enkelen leiding gaven en de koers als directrice uitzetten. De vrouwelijke assistenten en conservatoren sloten in hun ondergeschikte functies aan bij de heersende normen, waarin de vrouw 'de man ter hulpe' was. Zij verrichtten vooral inventarisatiewerk. Werden vrouwen

Inrichting van een tentoonstelling rond 1930 van de kunstenaarsvereniging *De Onafhankelijken* in het Stedelijk Museum te Amsterdam. De foto toont aan dat vrouwen ondertussen volledig geïntegreerd waren in museale werkzaamheden en daarbij de handen stevig uit de mouwen staken. Bron: Stedelijk Museum, Amsterdam.

opzettelijk gehinderd bij doorstroming naar een hogere functie? Toen Peelen en Neurdenburg in 1918 solliciteerden naar de post van onderdirecteur van het Nederlands Museum, werd er weliswaar bewust de voorkeur gegeven aan een minder gekwalificeerde mannelijke kracht, maar tijdens die procedure werden ook hoger opgeleide mannelijke kunsthistorische sollicitanten gepasseerd. Toen Neurdenburg in Groningen in 1918 werd aangesteld als lector kunstgeschiedenis, had zij ongetwijfeld hoop om in de nabije toekomst tot hoogleraar benoemd te worden. Uiteindelijk moest zij daarop dertig jaar wachten. Daarbij moet worden aangetekend, dat er in Nederland tot en met 1940 hooguit zeven vrouwelijke hoogleraren waren, onder wie slechts één in een Faculteit der Letteren. Toen er na de Tweede Wereldoorlog een kleine golf van aanstellingen van vrouwelijke hoogleraren volgde, vonden er verschillende benoemingen in de Letterenfaculteit plaats, waaronder die van Neurdenburg. Haar langdurig lectoraat in de kunstgeschiedenis paste in het beeld van die tijd, waarin academische vrouwen de laatste stap naar de sleutelposities in hun vak niet of zeer vertraagd maakten. Toch was het niet zo dat Neurdenburg wat dat betreft met louter seksebelemmeringen te maken had, want een nog latere benoeming tot hoogleraar gold haar collega G.J. Hoogewerff. Hij werd pas in 1950 op 65-jarige leeftijd als hoogleraar iconografie en christelijke kunst aangesteld aan het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht.

Kunsthistorische vrouwen bewogen

zich vanuit tal van invalshoeken in het werkveld, waarbij zij zich niet beperkten tot louter decoratieve of oude kunst, maar ook oog hadden voor actuele ontwikkelingen. Desondanks schreven deze vrouwen beduidend minder over onderwerpen op het terrein van de architectuur en de monumentenzorg, en waren zij duidelijk ondervetwoordigd op het gebied van de zeventiende-eeuwse Hollandse schilderkunst, de meest prestigieuze onderwerpen binnen de Nederlandse kunstgeschiedenis.

Hoewel er dus feitelijk wel sprake was van een horizontale en verticale segregatie naar sekse binnen de zich vormende kunsthistorische beroepsgroep, werd dit in de tijd zelf door geen van de vrouwelijke kunsthistorici als kwetsend ervaren. Daarmee duldden ook zij het bestaande beeld van vrouwelijkheid. In interviews benadrukten deze vrouwen hun professionaliteit. De algemene tendens die uit de loopbanen en levensgeschiedenissen van deze prominente vrouwen naar voren komt, is die van fierheid, zelfbewustzijn en van grote voldoening, die zij ontleenden aan het feit dat zij als vakvrouw gefunctioneerd hadden. Doordat de meeste van deze kunsthistorische vrouwen de strategie hanteerden zich sekse-neutraal op te stellen, bleek daaruit niet hun vrouwelijkheid en dus ook niet hun status van nieuwkomer. Het is veelzeggend dat de meeste van hen zich niet bezighielden met vrouwenkwesties, laat staan zich daarvoor actief inzetten. Dat betekent dat zij zich zo weinig mogelijk als vrouw profileerden. Vermoedelijk kostte het hen niet al te veel moeite om zich aan die mannenwereld te conformeren, aangezien zij al vroeg dusdanig 'aangepast'

waren dat zij ambities konden ontwikkelen en werk konden vinden.

Een andere vorm van sekseneutraal gedrag vertoonde Hermine Marius. Door aanvankelijk haar artikelen en kunstrecensies met een initiaal te ondertekenen, schaarde zij zich zowel onder vrouwelijke auteurs van literaire of historische werken, die zich daarmee al sedert de tweede helft van de negentiende eeuw aanpasten aan de heersende denkbeelden over vrouwen en schrijverschap, als ook onder mannelijke kunstcritici uit haar eigen tijd. Na verloop van tijd ondertekende zij haar bijdragen met G.H. Marius, waardoor het evenmin voor de hand lag dat zij een vrouw was. Tot in de derde druk uit 1983 van de Engelse editie van haar standaardwerk over de Hollandse schilderkunst in de negentiende eeuw bleef voor haar lezerspubliek haar sekse-identiteit onzichtbaar en werd zij gekenschetst als *one of the boys*.

De eerste vrouwelijke kunsthistorici waren opmerkelijke vrouwen met levens en loopbanen die uitzonderlijk waren voor vrouwen én voor professionals. Zij hadden te maken met de paradox dat zij enerzijds atypisch waren, omdat zij als vrouwen voor het voetlicht kwamen en anderzijds als afwijkend werden gezien, aangezien zij als professionals van het vrouwelijke geslacht waren. Hoewel de meeste van hen als persoon snel vergeten raakten, bleven hun standaardwerken wel in de herinnering bewaard. Deze vrouwen hebben goed gepresteerd en kregen ook de ruimte daartoe. Zij beleefden ook zelf veel voldoening aan hun werk. Reeds in 1929 zei museumdirecteur Ida Peelen over haar beroep: "Ik ken eigenlijk geen vak dat mooier en veelzijdiger is dan dit."

Yvette Marcus-de Groot was adjunct-directeur van Museum Flehite in Amersfoort. Ze deed onderzoek naar de eerste generatie vrouwelijke kunsthistorici in Nederland, waarop ze op 12 september 2003 promoveerde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Thans verzorgt ze gastcolleges aan de Katholieke Universiteit Leuven en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Literatuur

- Cordula Bischoff, 'Arbeitsfeld Kunstgewerbe - typisch Kunsthistorikerin? Bemerkungen zur Berufssituation der Kunsthistorikerin in Deutschland von 1910 bis heute', in: Cordula Bischoff en Christina Threuter (red.), *Um-Ordnung. Angewandte Künste und Geschlecht in der Moderne*. Marburg, 1999, pp. 16-29.
- Marlite Halbertsma, 'De geschiedenis van de kunstgeschiedenis in de Duitssprekende landen en Nederland van 1764 tot 1933', in: Marlite Halbertsma en Kitty Zijlmans (red.), *Gezichtspunten*. Nijmegen, 1993, pp. 45-102.
- Marlite Halbertsma en Kitty Zijlmans, 'Dunkle Szenarien und sonnige Horizonte. Das Studium der Kunstgeschichte in den Niederlanden', in *Kritische Berichte* 27/4 (1999), pp. 13-18.
- Peter Hecht, Annemieke Hoogenboom en Chris Stolwijk (red.), *Kunstgeschiedenis in Nederland*. Amsterdam, 1998.
- Yvette Marcus-de Groot, *Kunsthistorische vrouwen van weleer. De eerste generatie in Nederland vóór 1921*. Hilversum, 2003.
- Roel Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland*. Nijmegen, 2002.
- Kathlijne Van der Stighelen en Mirjam Westen (red.), *Elck zijn Waerom. Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*. Gent, 1999.

Theetantes of blauwkousen?

Theevisites, nuttige handwerkjes, assistentie in de huishouding, wie kent de lamenterende Eline Vere van Louis Couperus in diens gelijknamige boek niet? Eline Vere was het prototype van het meisje uit de betere standen van wie het leven over het algemeen bestond uit zitten. Ze mocht geen weet hebben van wat er in de wereld omging, daar in elk geval niet over spreken en zich er zeker niet mee bemoeien. Als vrouwen al lezen dan waren het Franse prulromannetjes, zo was de veelgehoorde klacht van critici in de negentiende eeuw. Nota bene: over hun lectuurkeuze wordt nog steeds geklaagd. Vrouwen in de jaren negentig van de twintigste eeuw zouden een voorkeur hebben voor literatuur over eigen levenservaringen en emoties boven 'kwaliteitsliteratuur'. In 'Door lezen wijder horizon'. Het Haags Damesleesmuseum' onderzoekt Lizet Duyvendak deze beeldvorming rond vrouwen en hun leesgedrag.

Duyvendak beschrijft in haar proefschrift de ontwikkelingen van het Haagse damesleesgenootschap vanaf de oprichting in 1894 tot 1998. Tegen de achtergrond van zowel de maatschappelijke ontwikkelingen als de literaire kritiek komen de geschiedenis, de leesmotieven en de collectie aan bod. De opkomst van het damesleesmuseum plaatst de onderzoekster in het kader van de eerste feministische golf. De doelstellingen lopen parallel met de negentiende-eeuwse vrouwenbeweging: het verbreden van de horizon en de kennis van de leden, het vergroten van de beroepsmogelijkheden voor vrouwen, het gelegenheid geven aan alleenstaande vrouwen om in een besloten omgeving ongehinderd kennis te nemen van de vragen en belangen van de dag. De geschiedenis wordt wat summier beschreven; hiervoor verwijst Duyvendak naar haar eerder verschenen studie *Het Haags Damesleesmuseum: 1894-1994*.

Het feit dat het damesleesmuseum in 's-Gravenhage nog steeds bestaat, bood Duyvendak de unieke gelegenheid om het historische materiaal te combineren met empirisch onderzoek. Voor de vroegere fasen heeft de onderzoekster uit de gegevens van catalogi en notulen de motieven van de dames om lid te zijn gedestilleerd. In een enquête onder de leden in 1998 heeft ze gevraagd of zij zich nog konden herkennen in de lezeressen van de beginperiode. Zo kan de functie worden verklaard die het damesleesmuseum vanaf de oprichting in 1894 tot en met 1998 heeft gehad.

Rode draad in de geschiedenis is de richtingstrijd binnen het bestuur. De ene partij legde meer nadruk op ontspanning

en gezelligheid, de andere had een meer emancipatoir gerichte bedoeling. Illustratief is de discussie over de theekamer in 1900. Tegenstanders daarvan vonden dat het doel van damesleesmuseum niet theeleuten

was maar lezen. De leesmotieven van de leden liggen in het verlengde hiervan. Beide motieven blijken altijd van belang geweest. Men las om iets te kunnen leren en ook om die ervaringen met gelijkgestemden te kunnen delen. Een verschil tussen 1998 en 1894 is dat wat de zelfontplooiing betreft het idee van het maatschappelijke nut op de achtergrond is geraakt ten gunste van de persoonlijke geestelijke verrijking. Maar hoe zit het met dat beeld van de voorkeur voor *schwärmerische* prulromannetjes? Wat de collectie betreft lijkt het verwijt van critici onterecht. De verschillende leesmotieven worden weerspiegeld in het beleid voor de boekaanwinst. De collectie wordt alle jaren breed gehouden: aanstootgevend naturalistisch proza, realistische damesromans en wetenschappelijke tijdschriften. Voor ieder wat wils. Maar zoals Duyvendak zelf ook signaleert kan nooit met zekerheid gezegd worden dat de boeken in de catalogi allemaal evenveel gelezen zijn. Alleen voor de jaren 1905 en 1906 zijn er per uitzondering uitleennotities bijgehouden. Hieruit blijkt dat in de winter de verhouding 'goede' en 'prulboeken' gelijk lag en in de zomer vooral enkele 'prulromans' uitgeleend werden. Dit is niet representatief en bovendien: wie zegt wat damesprulromans precies zijn? In de enquête van 1998 komt dit onderscheid ook niet overtuigend naar voren. Het enige criterium dat Duyvendak voor alle jaren aanhoudt is het oordeel van toonaangevende contemporaine critici, van Frans Coenen via Menno ter Braak tot Cyrille Offermans.

In de paragraaf 'Vrouwen en literatuur' lijkt het even of Duyvendak iets wil zeggen over het leesgedrag van vrouwen in het algemeen. Ze stelt dat de rol die lezeressen krijgen toebedeeld in de gehele periode kritisch onder de loep moet worden genomen. Maar het wordt toch wel duidelijk dat de resultaten van dit onderzoek alleen iets over de lezeressen van het damesleesmuseum, die onder de "hogere culturele statusgroepen" vallen, kunnen zeggen. Dit blijkt ook uit haar vergelijking met de landelijke CPB-gegevens. Weliswaar gaan die alleen over tijdsbesteding, leeftijden en leesmotivatie en niet over de lectuurkeuze. Het selecte karakter van het damesleesmuseum wordt wel duidelijk: de algehele ontlezing in Nederland bijvoorbeeld blijkt – niet opzienbarend – voor leden van het damesleesmuseum niet op te gaan.

Voor de beginperiode is er geen vergelijkingsmateriaal. Rond 1900 had het damesleesmuseum ook een aparte positie in de wellicht veel wijdere kring van *schwärmerische* lezeressen die inderdaad liever romannetjes lasen, wat die dan ook wezen mogen. Erg juist lijkt me dan ook Duyvendaks constatering dat er meer onderzoek moet worden gedaan naar het leesgedrag van vrouwen. Zij heeft nu in ieder geval het goede voorbeeld gegeven en een mooi tipje van de gesluierden opgelicht. Het met zorg uitgevoerde boek zal overigens niet misstaan op de theetafel.

Klaartje Groot doet promotieonderzoek naar negentiende-eeuwse toneelteksten in Nederland.

Lizet Duyvendak, *'Door lezen wijder horizon'. Het Haags Damesleesmuseum*. Vantilt, 2003, 414 blz. ISBN 90-7569795-3. € 24,90.

Lemma's van vrouwen op zoek naar auteurs

Biografisch Woordenboek van Nederland

In 1971 verleende de minister van Onderwijs en Wetenschappen aan de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis de opdracht tot uitgave van een Biografisch Woordenboek van Nederland (BWN). De redactiecommissie die voor dat doel werd samengesteld boog zich uiteraard als eerste over de vraag wie daarin een plaats moesten hebben en kwam met een "rijkelijk vaag criterium", zoals de leden het zelf formuleerden. Alleen die personen werden opgenomen die een "rol van enige betekenis voor Nederland" hadden gespeeld. Dat de heren redactieleden bij de seksneutrale term "personen" alleen mannen voor ogen hadden, blijkt niet alleen uit alle voorbeelden van wie wèl op grond van hun onmiskenbaar belang voor opname in aanmerking kwamen, maar ook van wie daar zonder enige twijfel niet voor in aanmerking kwam. "The fact that a man is a devoted husband and father, an efficient school-master, an exemplary parish priest, gives him in itself no claim to biographic commemoration", zo staat vermeld in het eerste deel van het Biografisch Woordenboek van Nederland.

In 1979 verscheen het eerste deel van het *Biografisch Woordenboek van Nederland*, in 2001 het vijfde. In dat laatste deel constateerde de redactiecommissie in een paragraaf over 'representativiteit' niet zonder enige trots dat 45 van de 241 lemma's van vrouwen waren. Daarmee was ten opzichte van het vorige deel het relatieve aandeel van vrouwen gestegen van 7 naar 18,5 %.

Deze toename was het gevolg van een systematische inhaalslag. In 1995 werd een groslijst samengesteld van zo'n 120 namen van vrouwen van het einde van de negentiende eeuw tot heden, die het verdienen in het *BWN* te worden opgenomen. Achter de namen op de groslijst werden andere namen gezet van mogelijke auteurs. Vanzelfsprekend was het om voor Betsy Bakker-Nort, die zich bijna veertig jaar lang inzette voor een verandering van de "schandalige huwelijkswetgeving" – aldus haar formulering in haar maidenspeech in de Kamer – Marianne Braun te vragen, auteur van een proefschrift over het huwelijksrecht en de eerste feministische golf.

Even vanzelfsprekend was het om Liesbeth Bervoets aan te zoeken voor Marie Muller-Lulofs, de latere sociaal hervormster en oprichtster van de School voor Maatschappelijk werk, die als leerlinge op het internaat van de Hernhutters in Zeist *peu de talent* had voor het pianospel, maar des te meer passie voor schrijven. Het lemma van de talentvolle theoretisch natuurkundige Antonia Korvezee werd geschreven door haar biografe Frida de Jong. Petra de Vries nam met haar kennis van het historische prostitutiedebat Marianne de Klerck-van Hogendorp voor haar rekening, Irene Costera Meijer Joke (Kool-) Smit, Fia Dieteren Cécile de Jong van Beek en Donk, Lizet Duyvendak Margaretha Meijboom, Francisca de Haan Anna Polak en Ulla Jansz Liesbeth Ribbius Peletier. Een bijzonder lemma schreef Robertine Romeny van Sophie Redmond, één van de vier "autochtone inwoners van de Nederlandse overzeese gebieden", zeg maar onze voormalige koloniën die in deel V werden beschreven. Zij studeerde in 1935 als vijfde vrouw af aan de Geneeskundige School te

Paramaribo en verzorgde vanaf 1939 wekelijkse radiopraatjes onder de titel *Datra, mi wan'aksi wan sani* (Dokter, ik wil iets vragen).

Feminisering

De aarzelende, maar onmiskenbare 'feminisering' van het *BWN* is voor een heel groot deel te danken aan de bereidwilligheid van de bovengenoemde (en andere) historici die afkomstig zijn uit de gelederen van vrouwen- en gendergeschiedenis en die al sinds de jaren zeventig morrelen aan de betekenis van 'historisch belang'. Maar niet alleen. Er werd ook een toenemend aantal lemma's geschreven van vrouwen die niet op de groslijst voorkwamen. Een voorbeeld daarvan is het lemma van de danseres Olga de Haas die op jonge leeftijd al werd betiteld als "een uitgesproken lyrisch talent, prachtig van lijn, en met een sterke begaving voor het overbrengen van emoties". De druk van het danseressenbestaan bleek te zwaar voor haar en zij bezweek net voor haar 34ste verjaardag aan de dodelijke combinatie van alcoholverslaving en anorexia nervosa. Een ander voorbeeld is dat van de VVD-politica Haya van Someren-Downer die – ondanks haar (onliberale) opstelling in de abortuskwestie – wellicht dankzij haar "diepe, enigszins donkere stemgeluid" eveneens door velen van ons nog wel herinnerd wordt. Hans Wiegel was eigenlijk het politieke kind van haar en van Harm van Riel: samen werden zij 'de drie H's' genoemd of ook wel 'de Gouden Ploeg'.

De tevredenheid van de redactiecommissie over de oogst aan vrouwen in deel V werd in een recensie in *De Volkskrant* van 21 september 2001 door Monica Soeting tamelijk ironisch neergezet als een wat verlate omslag in het denken. Deze omslag had bovendien nog niet geheel doorgezet, gezien de door haar (terecht) beknorde asymmetrie in de lijst van auteursnamen. Vandaar ook de titel die zij haar recensie meegaf: "196 mensen en 45 vrouwen". Die opmerking heeft de redactie na een wat slepende discussie eindelijk over de streep getrokken: voortaan zullen alle auteurs een sekse hebben, niet alleen de vrouwen. Had Soeting daar een punt, voor het overige is haar ironie met betrekking tot de integratie van vrouwen in het *BWN* helaas voorbarig. Het is namelijk niet echt eenvoudig gebleken meer vrouwen in het *BWN* te krijgen bij gebrek aan auteurs, maar vooral ook bij gebrek aan auteurs *met voldoende tijd* die oog hebben voor het belang en de betekenis van vrouwen.

En het ziet er op dit moment bepaald niet goed uit.

Oproep

In de tussentijdse balans die op de afgelopen vergadering van de redactie-commissie van het *BWN* in november 2003 werd opgemaakt, en die steeds laat zien hoeveel lemma's in een bepaalde categorie zijn uitgezet, in bewerking zijn of zijn voltooid, bleek een tot nog toe zeer schamele representatie van 8 % vrouwen. Veel te weinig dus!

Vandaar dat de redactie van het *BWN* een oproep wil doen aan alle lezeressen, veelal zelf auteurs, van *Historica*: **KIES een van de lemma's op zoek naar een auteur!**

De eisen die de redactie stelt zijn hoog, maar niet onredelijk. U dient een vaardige pen te hebben en een minibiografie te willen schrijven waarin de grote daden worden verbonden met tekenende details of fragmenten uit het dagelijks leven die kenmerkend zijn voor de persoon in kwestie.

Urgentie hebben op dit moment een veertigtal vrouwen, uit wie wij voor deze gelegenheid de volgende Top Tien hebben samengesteld:

1. Bergh van Eysinga-Elias, J.E. van den (1880-1957) filosofe, publiciste, Internationale School voor Wijsbegeerte.
2. Calcar-Schiötling, Elise van (1822-1904) schrijfster, pedagoge, feminisme, spiritisme.
3. Jong, Alida de (1885-1943) SDAP, Vakbond, Gemeenteraad, Tweede Kamer.
4. Kehrer, Meta (1890-1965) kinderpolitie, Nosokomos (verpleging) zedelijkheid, Soroptimisme, sociaal feminisme.
5. Kluyver, Clasina Albertina (1884-1974) feminisme, internationale vrouwenorganisaties, VN-conferenties.
6. Merkus (de Moucheron), Jeanne (1831-1897) avonturierster in naam van Christus, vecht met Serven tegen Turken, vestigt zich te Jeruzalem.
7. Muyzenberg-Willemse, Brecht van den (1897-1984) Montessori, CPN, verzet, Ravensbrück.
8. Rutgers-Hoitsema, M.W.H. (1847-1934) feminisme, NMB, vrouwenarbeid.
9. Savornin Lohman, Catharina Anna Maria de (1868-1930) schrijfster, publiciste, redacteur Hollandsche Lelie.
10. Wibaut-Berdenis van Berlekom, Mathilde (1862-1952) socialisme, feminisme, publiciste, seksualiteit.

*Johanna Elisabeth Smit (1933-1981), ook bekend onder de naam Joke Smit.
Icoon van de Nederlandse feministische beweging.
Bron: BWN.*

*Olga Gerharda Alida de Haas (1944-1978), balletdanseres.
Bron: BWN.*

Maar aarzel niet te vragen naar de Top Veertig (of zelfs naar de Top Honderd), of naar de mogelijkheid om een door uzelf belangwekkend geachte vrouw te mogen beschrijven. Kijk alvast eens op de veelbezochte internetsite van het *BWN*, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>, om vast te stellen wie er inmiddels al vereeuwigd zijn, en hoe. Hopelijk wilt u daar met een door u geschreven lemma tussenstaan!

Voor informatie kunt u terecht bij de redactiesecretaris:
dr. Jos Gabriels
Biografisch Woordenboek van Nederland
Postbus 90755
2509 LT Den Haag
Telefoon: 070-3156439
e-mail: jos.gabriels@inghist.nl

*Mineke Bosch is universitair hoofddocent aan het Centrum voor Gender en Diversiteit, Faculteit Cultuurwetenschappen, Universiteit Maastricht.
Inmiddels is Bosch op statutaire gronden afgetreden als lid van de redactiecommissie; zij is opgevolgd door dr. Barbara Henkes.*

LOVER TIJDSCHRIFT OVER FEMINISME, CULTUUR EN WETENSCHAP

2004 **2**

Baas op eigen hoofd!
Pleidooi voor keuzevrijheid en emancipatie

Textiele teksten
De lichaamsbelevingen van Marie-Jeanne Callewaert

Strijd tegen sekserregistratie

De spagaat van de Italiaanse vrouw
Zorg en werk in het land van de heilige familie

Queerbeweging: vrolijke chaos

Portretten van wilskracht
Afghaanse vrouwen gefotografeerd

LOVER is een kwartaaluitgave van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Verkrijgbaar vanaf begin juni in de boekhandel à €5,99. Abonnementen: studenten €13 / particulieren €22 / organisaties €29. Telefoon: 020-6651318. Informatie over LOVER: www.tijdschriftlover.nl.

Van eigen speeltje naar pilotproject

Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland

Al jaren liep historica Els Kloek rond met het idee een digitaal vrouwenlexicon te maken. Sinds september 2003 is het niet meer haar "eigen speeltje"; met een team is ze daadwerkelijk aan de slag met een pilot-project. Het Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (DVN) - of liever kortweg Vrouwenlexicon - wordt een naslagwerk met meer dan duizend vrouwen die een rol hebben gespeeld in de Nederlandse geschiedenis.

Veel vrouwenhistorici zullen wel eens meegemaakt hebben dat ze iets wilden weten over een vrouw in het verleden en dat ze daarvoor aangewezen waren op traditionele naslagwerken zoals het *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (1852-1878) van Van der Aa en het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (1911-1937). "Deze boeken bevatten enorm veel interessante aanknopingspunten, maar staan tegelijk bol van allerlei stereotypingen; er wordt van vrouwen vermeldt dat ze "heerszuchtig" zijn, dat ze "middelmattige gedichten" schrijven of dat ze een "steun en toeverlaat" voor hun man zijn in bange dagen, et cetera. Ze bieden vaak maar weinig feitelijke informatie over de vrouwen zelf", vertelt Els Kloek. Zij ergerde zich daaraan en kwam daardoor op het idee om een Vrouwenlexicon te maken. "Ik dacht: dat moet toch eigentijds kunnen. Daarom ben ik hieraan begonnen. Allereerst heb ik de namen van vrouwen uit het *NNBW* en Van der Aa verzameld. Ik kwam daarmee op ruim 800." Het blijkt dat in de loop van de tijd het aandeel van vrouwen afneemt: is het in Van der Aa nog 2,7 procent, in het *NNBW* is dat nog maar 2,1. "Snotverdikkie dacht ik, vrouwen worden in de loop der jaren uit onze geschiedenis weggeschreven. Dat was mijn drive om dit project van de grond te krijgen."

Met behulp van informatie uit andere naslagwerken, maar ook uit recent vrouwenhistorisch onderzoek heeft de redactie de lijst van vrouwennamen uit de traditionele woordenboeken aangevuld tot circa 1250. Deze groslijst is sinds kort beschikbaar op internet (www.inghist.nl/onderzoek/projecten/dvn). Selectiecriteria die de redactie hanteert zijn dat vrouwen een bepaalde prestatie geleverd moeten hebben op politiek, cultureel, sociaal of ander vlak, òf dat ze op een of andere manier naam hebben gemaakt, een reputatie hebben gehad. "Bijvoorbeeld

een dienstbode die haar meesteres heeft vermoord. Als daar veel gedoe om is geweest, dan heeft zij historische bekendheid genoten en komt ze in aanmerking voor het Vrouwenlexicon."

Afbakening

Een andere afbakening ligt op het geografische vlak: de vrouwen moeten op een of andere manier een rol hebben gespeeld in de *Nederlandse* geschiedenis. Er is lang gediscussieerd over deze geografische afbakening; afgesproken is de huidige staatkundige grenzen aan te houden plus de overzeese gebieden. Kloek maakt duidelijk waarom die laatste belangrijk zijn: "Er is nog zo weinig bekend over de combinatie koloniale geschiedenis en vrouwen, terwijl die juist zo interessant is. Bovendien zijn deze vrouwen tot nog toe nauwelijks tot de biografische woordenboeken doorgedrongen." Aanvankelijk wilde Kloek zich beperken tot vrouwen uit de vroegmoderne periode van circa 1550 tot ongeveer 1850. Deze eindgrens wordt bepaald door het *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dat halverwege de negentiende eeuw begint; daarin is volop aandacht voor vrouwen. "Ik ben wel blij dat ik de twintigste eeuw niet hoeft te doen, want dan krijg je er een gigan-

tische hoeveelheid bij. De middeleeuwen had ik er buiten gelaten, want dat is niet mijn pakkie aan. Ik ben een vroegmodernist, daar gaat mijn liefde naar uit." Maar inhoudelijke argumenten om de middeleeuwen er buiten te laten, had ze niet. Bovendien vindt ze dat "een vrouwenlexicon over alleen de vroegmoderne tijd geen indruk maakt: driehonderd jaar, dat is niet echt imposant". Door een subsidie van het Van Winterfonds kan het Vrouwenlexicon die vroegste periode nu ook behandelen. "Het blijkt dat die middeleeuwen voor nieuwe vragen zorgen, want het is toch een heel eigen discipline. Bijvoorbeeld heiligenlevens en andere legendes, verhalen over vrouwen die nooit bestaan hebben (het vrouwtje van Stavoren!), krijgen die nou een plaatsje in ons lexicon of niet? Een interessante kwestie!"

In totaal zal het Vrouwenlexicon ongeveer duizend lemma's gaan omvatten. De teksten zijn beknopt, doorgaans tussen de 400 tot 1600 woorden. Ze openen met een genealogisch deel, gevolgd door een schets van de levensloop en verwijzingen naar naslagwerken, archivalia, publicaties of prestaties van de persoon zelf, naar literatuur en iconografie. Indien beschikbaar wordt er een afbeelding opgenomen.

Praktijkvoorbeelden

Voor het maken van de lemma's worden deskundigen uitgenodigd en de redactie schrijft zelf ook. "Een vrouw waarmee ik zelf net bezig ben geweest is Haesje Claes. Als je haar naam opzoekt op internet krijg je meer dan 300 treffers naar een bekend restaurant in Amsterdam dat naar haar vernoemd is, maar nul naar de vrouw zelf. In de zeventiende eeuw duikt Haesje Claes op als de persoon die in 1520 de stichters zou zijn geweest van het Amsterdamse burgerweeshuis. Rond 1880 past Johan ter Gouw de bronnenkritiek op haar toe en beweert dat zij

*Els Kloek in haar werkkamer.
Foto: Annelies de Jeu.*

dat toch echt niet gedaan kan hebben, dat het allemaal legendevorming is. Mensen nemen dat dan aan, ze zoeken het zelf dan niet meer uit, daar zijn ze te lui voor. Je begrijpt, met twee van die tegenstrijdige visies, dan voel ik me uitgedaagd. Ik heb me er enorm in vastgebeten en meen dat er alle redenen om aan te nemen dat Haesje Claes wel degelijk de oprichtster is geweest. Haar naam komt weliswaar niet voor in de officiële stichtingsakte, maar hun namen worden nu eenmaal minder snel vastgelegd in officiële documenten. Dankzij het spuurwerk van Isabella van Eeghen moet ik toch echt een lans breken voor de oude reputatie van Haesje Claes!”

“Een andere vrouw waarmee ik me heb beziggehouden is Elisabeth Bas. Haar naam is verbonden geweest aan een heel bekend sigarenmerk, en dat is op zijn beurt weer genoemd naar het van haar geschilderde portret dat een Rembrandt heette te zijn, maar tegenwoordig meestal aan Ferdinand Bol wordt toegeschreven. Nu is zelfs onzeker of de vrouw van het schilderij wel Elisabeth Bas is geweest. Wel staat vast dat zij de echtgenote was van een man die Swartehondt heet en dat zij een deftige herberg runden in Amsterdam. Lastig bij het zoeken naar informatie over zo’n vrouw in archivalia is dat haar doen en laten heel gemakkelijk schuil kan gaan achter de naam van haar man. Bij het lezen van de bronnen moet je dus met van alles rekening houden en alert zijn om vrouwen te herkennen. Bovendien zijn over hen vaak weinig bronnen beschikbaar. Daardoor grijpt de geschiedschrijving terug op banaliteiten. Over Bas is bijvoorbeeld eind jaren zestig nog een artikel verschenen. Ik dacht, ha fijn, daar staat alles in. Maar het blijkt te gaan over haar man op zee, over de harde tijden waarin Bas leefde en dat het voor haar moeilijk zal zijn geweest ook voor haar kinderen te zorgen. Zulke banaliteiten zitten er in, ongevoelig!”

Financiering

Kloek is lang bezig geweest met het werven van fondsen. “Dat is echt heel moeilijk. Het project is erg duur, want er moet veel arbeidstijd in gestoken worden. Fondsen willen wel publicaties subsidiëren, maar het onderzoek zelf vinden ze meer de taak van de universiteit. Maar zoveel geld heeft de universiteit niet. Daardoor dreigt het maken van naslagwerken tussen de wal en het schip van alle subsidiemogelijkheden te vallen. Een ander probleem is toch misschien dat het om vrouwen gaat. Er wordt wel denigrerend gezegd: “wat zijn nou 1000 namen, het zouden er 100.000 moeten zijn voordat het een interessant naslagwerk is.” En als ik er 1000 presenteer, krijg ik de reactie dat die niet belangrijk zijn geweest. Ze zouden beter een plek kunnen krijgen in een algemeen naslagwerk. Dat is misschien wel zo, maar je komt tege-

Sigarenbandje van het merk dat genoemd is naar Elisabeth Bas.

lijk tot heel interessante patronen als je je concentreert op alleen vrouwen. Dingen die vrouwen aangaan worden vaak niet goed uitgezocht.”

Inmiddels hebben het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur (OGC) van de Letterenfaculteit van de Universiteit Utrecht en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag (ING) dit project min of meer geadopteerd door voor zestien maanden een pilot te financieren. Zij realiseerden zich dat zolang het Vrouwenlexicon nog niet daadwerkelijk bestond, het te moeilijk was om geldschijters te vinden. “Met dat geld zijn we nu van start gegaan. Zestien maanden lang kunnen vier personen [behalve Els Kloek zijn dat de achttiende eeuwspecialist Anna de Haas, de mediaevist Dimphéna Groffen en ‘vliegende keep’ Monika Saelemaekers] in kleine deeltijdbaantjes aan het Vrouwenlexicon werken, typisch de scharreleconomie waar vrouwen goed

in zijn.” De wetenschapswinkel van de Letterenfaculteit van de Universiteit van Utrecht heeft subsidie gegeven om samen met de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis via een enquête feedback te organiseren onder historisch Nederland. “We vragen vroegmodernisten uit allerlei disciplines en vrouwenhistorici of ze vrouwen weten die in aanmerking komen voor het Vrouwenlexicon, op wat voor manier ze denken van een dergelijk lexicon gebruik te maken, of ze ons aan literatuur kunnen helpen, of ze een lemma willen schrijven, en of ze weten wie ons op genealogisch gebied zouden kunnen bijstaan.” Het doel is tweeledig. De uitslagen van de enquête laten zien of mensen het Vrouwenlexicon wel of niet zullen gaan gebruiken en hoe. Daarnaast moet het project zo bekendheid krijgen. De enquête zal uitmonden in een eendaags congres op 26 november van dit jaar in Den Haag, onder de titel “Duizend en één vrouwen”.

Annelies de Jeu is redactielid van *Historica*.

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literatuuropgave (van ten hoogste tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elisbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet*. Henriette Roland Holst 1869-1952. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, ‘Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland’, in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * géén noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortjaar) en het adres van de auteur
- * enige illustraties met onderschriften én bronvermelding (per pagina een illustratie); digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tiff- of eps-bestand
- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina’s bevat maximaal 2400 woorden; een twee pagina’s tellend artikel 1500 woorden, een recensie (een pagina) 800 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens (“en”), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (‘ en ’) gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * de kopij wordt digitaal naar het redactieadres gestuurd:
m.l.schuur@let.rug.nl of marikenschuur@hotmail.com

Deadlines:

- februarinummer: 1 oktober
- juninummer: 1 februari
- oktobernummer: 1 mei

Vrouwenstrijd te bewonderen op internet

4000 affiches gedigitaliseerd

Het IIAV heeft een unieke verzameling affiches over de vrouwenbeweging in haar collectie. Van tentoonstellings-affiches voor de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid uit 1898, oproepen voor de 'vrouwen-vredesgang' in 1938 tot massa's, vaak handgemaakte, affiches uit de jaren zeventig en tachtig en gelikte ontwerpen uit het recente verleden. Dankzij deelname aan het project 'Het Geheugen van Nederland' van de Koninklijke Bibliotheek kon het IIAV alle Nederlandse affiches beschrijven en digitaliseren.

Na ruim een jaar is het project afgerond. Bijna 4000 affiches zijn op internet te bewonderen. Je kunt bijvoorbeeld een prachtig beeld krijgen van de activiteiten die in Nederland werden ontwikkeld rond de Internationale Vrouwendag op 8 maart. Sommige lezers zullen zich vast de vrouwenstaking herinneren, die op 30 maart 1981 werd georganiseerd. Daarvan zijn vele posters te zien. Ook affiches van organisaties van buitenlandse vrouwen in Nederland zijn in de collectie aanwezig; daarop kun je zien waar Surinaamse, Marokkaanse of Turkse vrouwenorganisaties in Nederland zich mee bezighielden.

Kortom, de digitale collectie geeft een divers en kleurrijk beeld van de vrouwenbeweging door de jaren heen.

Vrouwen beslis. Baas in eigen buik

In 1969 richt een aantal jonge feministes de linkse actiegroep Dolle Mina op. Een van de belangrijke actiepunten van zowel Dolle Mina als andere vrouwenorganisaties als Man Vrouw Maatschappij is een vrije abortus. Vrouwen eisen de beschikking over hun eigen lichaam op, alsmede de verwijdering van abortus uit het Wetboek van Strafrecht. Op 19 februari 1972 wordt voor die eisen een grote demonstratie in Utrecht gehouden. Ontwerper: Koten

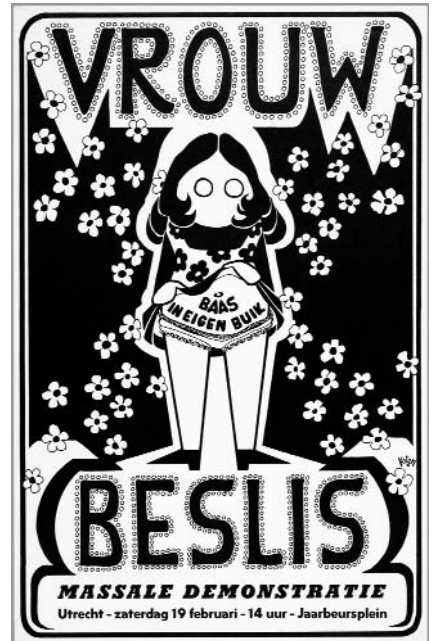
Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid

Van 9 juli tot 21 september 1898 vond in Den Haag de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid plaats, een belangrijk moment in de eerste feministische golf. Vrouwen uit diverse organisaties brachten de arbeid van vrouwen in de breedste zin van het woord onder de aandacht, alsmede de moeilijkheden die vrouwen ondervonden zichzelf nuttig te maken, onder andere door gebrek aan goed onderwijs en de norm dat arbeid voor

vrouwen ongepast was. Voor een reclameaffiche schreef de organisatie een prijsvraag uit, die werd gewonnen door Suze Fokker met haar ontwerp waarin de bijenkorf nijverheid en arbeid symboliseert. Ontwerper: Suze Fokker

Marokkaanse Vrouwen Vereniging

De Marokkaanse Vrouwen Vereniging Nederland werd op 19 mei 1982 officieel opgericht door een aantal Marokkaanse vrouwen. Zij waren het oneens met de situatie binnen het Steunkomitee Marokkaanse Vrouwen, dat in 1977 was opgericht op initiatief van de Stichting Buitenlandse Werknemers in Amsterdam. Het doel was een organisatie te realiseren van, voor en door Marokkaanse vrouwen, maar feitelijk hadden Nederlandse professionals de touwtjes binnen het Steunkomitee in handen. De MVVN richtte zich op vorming, ontwikkeling en bewustwording van Marokkaanse migrantenvrouwen. Ontwerper onbekend

De affiches inclusief beschrijving zijn op twee plekken te zien op internet: in de IIAV-database 'Beeldmateriaal' op www.iiav.nl/beeldmateriaal en op www.hetgeheugenvannederland.nl/vrouwenbeweging

Reacties naar Elkie Jordans, beeldarchivaris van het IIAV: E.Jordans@iiav.nl

Service

Tentoonstellingen

Barbie – 45 jaar droom en werkelijkheid

In het Limburgs Museum in Venlo is van 28 mei 2004 tot en met 9 januari 2005 de tentoonstelling *Barbie – 45 jaar droom en werkelijkheid* te zien. In 2004 is het 45 jaar geleden dat Barbie werd geïntroduceerd op de voorjaars speelgoedbeurs in New York. In 1964 kwam ze op de Nederlandse speelgoedmarkt, waarna zich direct een discussie ontspon over haar borsten en over de vraag of Barbie niet al te plat Amerikaans was met haar oppervlakkige lifestyle, die vooral op consumptie is gericht. In de tentoonstelling wordt de wereld van Barbie gespiegeld aan de dagelijkse werkelijkheid van meisjes en vrouwen in Nederland in de afgelopen 40 jaar.

Wanneer: 28 mei 2004 tot en met 9 januari 2005

Waar: Limburgs Museum, Keulsepoort 5 in Venlo

Informatie: www.barbie45.nl,
www.limburgsmuseum.nl,
077-3522112

Van zeep tot soap. Continuïteit en verandering in geïllustreerde vrouwen-tijdschriften

De tentoonstelling 'Van zeep tot soap. Continuïteit en verandering in geïllustreerde vrouwen-tijdschriften' toont de geschiedenis van het Nederlandse vrouwen-tijdschrift vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw tot nu, met een blik op de toekomst. Verschillende thema's passen de revue: hoe

werd bijvoorbeeld het gezinsideaal voorgesteld in de jaren veertig en vijftig en op

welke wijze werd, vooral sinds eind jaren zestig, seksualiteit in de verschillende vrouwen-tijdschriften 'aan de vrouw' gebracht? De tentoonstelling besteedt ook aandacht aan vrouwen-tijdschriften voor specifieke doelgroepen, aan de lezessen en aan de abonneewerving door de jaren heen. Voorts kan de bezoeker zich terugtrekken in een leeshoek om tijdschriften van vroeger en nu in alle rust door te lezen. Bij de tentoonstelling hoort een website: www.vrouwentijdschriften.nl en een catalogus in de vorm van een vrouwen-tijdschrift.

Wanneer: 22 april tot en met 26 september 2004

Waar: Persmuseum, Zeeburgerkade 10 in Amsterdam

Informatie: www.persmuseum.nl,
email: info@persmuseum.nl,
020-6928810

Varia

25 jaar landelijk overleg, 15 jaar Nederlands Genootschap Vrouwenstudies

In 2004 is het 25 jaar geleden dat er voor het eerst sprake was van landelijk overleg op het gebied van vrouwenstudies. In een pas verschenen jubileumboekje, onder redactie van Akke Visser, staat de geschiedenis van het Landelijk Overleg Vrouwenstudies (LOV) en het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies (NGV) beschreven. Deze geschiedenis is nauw verbonden met de ontwikkeling van vrouwenstudies in Nederland. Naast de geschiedenis van het LOV en NGV bevat het boekje een drietal artikelen over het belang van internationalisering van vrouwenstudies, de toekomst van het vak en waarom vrouwenstudies zich met de positie van alle vrouwelijke wetenschappers moet bemoeien.

Informatie: www.fss.uu.nl/ng,
email: ngvsecr@fss.uu.nl

Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland

In september 2003 ging het project *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* onder leiding van Els Kloek van start. Het project beoogt een biografisch overzicht te geven van vrouwen die voor 1850 een rol speelden in de Nederlandse geschiedenis. Uiteindelijk zullen rond de duizend korte biografieën op de website worden gepubliceerd: www.inghist.nl

Onderzoeksverslag naar protesten van oudere vrouwen tegen de centrale overheid 1989-1995

In het kader van haar doctoraalscriptie deed Sieth Delhaas onderzoek naar de protesten van oudere vrouwen gericht tegen de centrale overheid gedurende de laatste decennia van de vorige eeuw. Delhaas richt zich met name op de activiteiten van het Landelijk Platform Vrouwen 50+ tussen 1989 en 1995. Ze concludeert onder andere dat de status van oudere vrouwen in de Nederlandse samenleving zo laag is, dat de overheid hun protesten zonder risico voor maatschappelijke onrust naast zich neer kon leggen.

Het verslag is te bestellen onder de titel 'Een handjevol vrouwen van een uitstervende generatie' door overmaking van € 13,50, inclusief portokosten, op giro-nummer 2418766 t.n.v. S. Delhaas te Vught.

Themanummer 'Vrouwen in het réveil' van het

Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800, december 2003

Eind vorig jaar kwam het *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis* met een themanummer rond vrouwen in het réveil. Tot op de dag van vandaag is dit een onderbelicht thema gebleven. Dit themanummer probeert in deze lacune te voorzien. Met bijdragen van J. Vree, Maartje Janse, P.L.J. Wapenaar en Wim Kloppenburg.

Personalialia

Op 27 mei promoveerde **Mirjam de Baar** aan de Rijksuniversiteit Groningen op haar proefschrift 'Ik moet spreken'. *Het spiritueel leiderschap van Antoinette Bourignon (1616-1680)*.

Marjan Groot promoveerde op donderdag 1 april aan de Universiteit Leiden op een proefschrift over vrouwen en genderconnotaties in de toegepaste kunst en industriële vormgeving van 1880 tot 1940.

Nieuwe boeken

M.T.A.R. Sponselee-de Meester

Het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal in de Staatse periode 1625-1795

Verloren, 2004. € 29,-. Historica en journaliste Trees Sponselee beschrijft in dit proefschrift alle facetten van het dagelijks leven van de norbertinessen van het klooster Sint-Catharinadal, zowel in materieel als in geestelijk opzicht. Sint-Catharinadal, als katholiek bolwerk, heeft altijd een goede relatie gehad met de heren van Breda en via hen met het latere Huis van Oranje-Nassau. De wijze

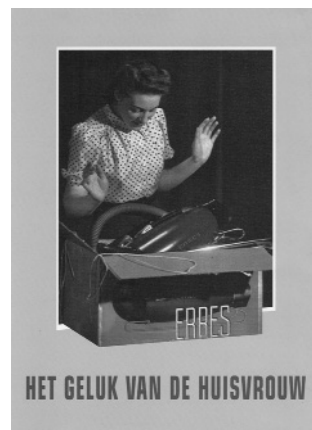
waarop de religieuzen in de zeventiende en achttiende

eeuw hebben geleefd en gestreden, toont aan dat de bewoners van Sint-Catharinadal, eensgezind of tegendraads, altijd één doel voor ogen hadden: het behoud van een zelfstandig Sint-Catharinadal.

Mayke Groffen en Sjouk Hoitsma

Het geluk van de huisvrouw

SUN, 2004. € 22,50. Maandag wasdag, op dinsdag strijken en verstellen, vrijdag de wekelijkse schoonmaakbeurt. Het bewerkelijke huishouden verloopt tot ver in de jaren zestig volgens een vast

patroon. In de reclames is het geploeter nauwelijks zichtbaar. In dit boek is de spanning tussen reclamebeloftes en dagelijkse sleur voortdurend voelbaar. Terwijl de titel is gebaseerd op de verleidingen uit de reclame, volgt de indeling de nuchtere praktijk van het huishouden.

Raffaella Sarti
Thuis in Europa. Wonen, eten en kleden in Europa van 1500 tot 1800

Ad. Donker, 2004. € 24,95.

In dit boek gaat de auteur in op hoe mensen in het verleden leefden. Sarti analyseert wat het betekende om wel of geen huis te hebben, wat het betekende om een huishouding op te zetten, welke verbanden er bestonden tussen het 'huis' en de 'familie'. Vervolgens zet ze uiteen wie het voedsel bereidde, wat er werd gegeten, hoe de maaltijden veranderden, hoeveel personen in één bed sliepen en hoe men zichzelf en het huis verfraaide. Het boek biedt een reflectie op de rol van goederen, bezittingen en voorwerpen in het intermenselijk verkeer.

Annemarie Opmeer
"Wat men ook zegt, zij fietsen toch!" De betekenis van de fiets op het gebied van sport, vervoer, recreatie en emanci-

patie voor de Nederlandse vrouw tot 1940

Wetenschapswinkel Letteren Universiteit Utrecht, 2003.

Annemarie Opmeer analyseert welke betekenis het fietsen kon hebben voor Nederlandse vrouwen tussen 1880 en 1940. Welke debatten werden er rond vrouw en fiets gevoerd? En wat was de politieke betekenis van fietsen voor vrouwen?

Mary Laven
Vrouwenkloosters in Venetië: slotzusters en gebroken beloftes in de Renaissance

Contact, 2004.

Tussen 1500 en 1700 behoorde Venetië tot de tien grootste steden van Europa. De stad telde een groot aantal vrouwenkloosters. Mary Laven schetst in dit boek een beeld van deze Venetiaanse vrouwenkloosters, ondermeer gebaseerd op primaire bronnen als visitatierapporten en rechtbankverslagen.

Mary Brückel-Beiten
Aan de zus van Anton. Dagboek, brieven en tekeningen uit Indië (1942-1945)

Walburg Pers, 2004. € 17,95.

Mary en Alex Brückel woonden met hun kinderen op Noord-Celebes (Sulawesi) toen de oorlog met Japan uitbrak. Na de bezetting in 1942

moesten ze ruim drieënhalf jaar zien te overleven in gescheiden interneringskampen. In het geheim wist het echtpaar brieven naar elkaar te smokkelen, die hun zoon Lex bijna een halve eeuw later terugvond. Nooit eerder werd een briefwisseling tussen geïnterneerden teruggevonden. Samen met het dagboek dat Mary bijhield en een groot aantal tekeningen die zij met haar kampgenote Molly Roukens maakte, vormt de briefwisseling van Mary en Alex een bijzonder document over het leven in de interneringskampen.

Mirjam de Baar
'Ik moet spreken'. Het spiritueel leiderschap van Antoinette Bourignon (1616-1680)

Walburg Pers, 2004. € 49,95.

Dit promotie-onderzoek van De Baar is een breed opgezet studie die cultuurgeschiedenis, boekgeschiedenis, theologie en genderstudies verenigt. Centraal staat de vraag hoe een 17de eeuwse vrouw, zonder enige formele theologische scholing en zonder haar sekse te verhullen of te ontkennen, erin slaagde als spiritueel leiderster te fungeren. De Vlaamse mystica Antoinette Bourignon is een van de meest fascinerende vrouwen van de 17de eeuw.

Het boek belicht Bourignons leefwereld, haar profetisch zelfbesef en de wijze waarop zij haar religieus leiderschap vormgaf. Maar het laat ook zien hoe zij de drukpers wist te bespelen en telkens nieuwe lezersgroepen probeerde aan te boren. Een cd-rom met daarop een bibliografie van de werken van Bourignon, een overzicht van haar correspondentie en een collectieve biografie van haar volgelingen complementeert het geheel.

Greta Noordenbos
Marie en Irene Curie. De eerste vrouwelijke nobelprijswinnaars

Eburon, 2003. € 30,-.

In 1903 kreeg Marie Curie als eerste vrouw de Nobelprijs voor de Natuurkunde voor haar onderzoek naar radioactiviteit. In 1911 kreeg ze voor de tweede keer de Nobelprijs, dit keer voor de ontdekking van radium. Haar dochter, Irène Joliot-Curie, ontving in 1935 eveneens de Nobelprijs voor haar ontdekking van kunstmatige radioactiviteit. Marie en Irène Curie zijn tot nu toe de enige moeder en dochter onder de Nobelprijswinnaars. In dit boek wordt een beschrijving gegeven van hun leven en werk en dat van enkele van hun vrouwelijke collega's.

Historica

Historica biedt u vele boeiende artikelen op het gebied van vrouwen- en gendergeschiedenis. Door middel van diverse rubrieken wordt u bovendien op de hoogte gehouden van de actuele (internationale) ontwikkelingen op het vakgebied en van de activiteiten van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG).

Historica verschijnt drie maal per jaar. Als abonnee bent u tevens lid van de VVG.

Ja, ik geef een abonnement op **Historica** cadeau voor € 25,- en betaal na ontvangst van uw acceptgirokaart.

Ja, ik word lid van de VVG voor € 25,- (studenten en mensen met inkomen tot € 700,- p.m. betalen € 20,-) en betaal na ontvangst van uw acceptgirokaart.

Naam begunstigde:

Adres:

Postcode en plaats:

Mijn naam:

Adres:

Postcode en plaats:

Ik betaal (per jaar):

Handtekening:

Deze bon opsturen naar: **VVG - Historica**
Obiplein 4
1094 RB Amsterdam
Giro-nummer: 4102980
Of bel: **020-6651318**

Internet: <http://www.vrouwengeschiedenis.nl/>

Veel studiemiddagen in 2004

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (SVVT) stelt zich ten doel het onderzoek op het gebied van vrouwengeschiedenis over de periode 1500-1800 te inventariseren, te stimuleren en bekendheid te geven. Jaarlijks organiseert de SVVT daartoe bijeenkomsten met lezingen over lopend of zojuist afgerond onderzoek.

Na twee zeer succesvolle studiemiddagen over vrouwen en reizen (12 maart 2004) en 'Anatomische sekse als uitvinding in de botanie' door Christien Brouwer (14 mei 2004), zal de SVVT ook in het najaar weer een studiemiddag organiseren. Op de SVVT-studiemiddagen komen onderzoekers op het gebied van de vroegmoderne vrouwengeschiedenis lezingen geven, waarna er uitgebreid tijd is voor vragen en discussie. Voor leden van de SVVT is de toegang tot deze studiemiddagen gratis. Leden ontvangen bovendien drie maal per jaar een nieuwsbrief met informatie over en verslagen van studiebijeenkomsten, lopend onderzoek en publicaties.

Wie lid wil worden van de SVVT maakt € 11,- over op postgiro 4052235, ten name van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd, Amersfoort. Tot onze leden behoren zowel historici, kunst-, literatuur- en rechtshistorici, pedagogen als theologen.

Judith uit de serie 'Helden en heldinnen uit het Oude Testament' van Nicolaes de Braeu. Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

Bron: Y. Bleyerveld, *Hoe bedriechkijk dat die vrouwen zijn* (2000).